

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Навчально-науковий інститут «Українська інженерно-педагогічна
академія»
Кафедра Практичної психології

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА

бакалавра

на тему

**Психологічні аспекти прояву конфліктності та агресивності
серед школярів**

Виконав: студент 4курсу, групи ЗМП-Пс 21

спеціальності : 053 Психологія

(код і найменування спеціальності)

_____/ А. Горелкіна

(підпис)

(ім'я та прізвище)

Керівник _____/ О.Фальова

(підпис)

(ім'я та прізвище)

Рецензент _____/ Н.Шемигон

(підпис)

(ім'я та прізвище)

«До захисту допущено»

В.о. завідувачка кафедри _____/ Наталія КУЧЕРЕНКО

(підпис)

(ім'я та прізвище)

Секретар ЕК _____/ Маргарита МИХАЛЕНКО

(підпис) (ім'я та прізвище)

Харків – 2025 рік

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

Навчально-науковий інститут «Українська інженерно-педагогічна академія»

Кафедра практичної психології

Рівень вищої освіти перший (бакалаврський)

Спеціальність 053 Психологія

Освітня програма Практична психологія

ЗАТВЕРДЖУЮ

в.о.завідувача кафедри

_____ Кучеренко Н.С.

(підпис ініціали, прізвище)

«___» _____ 20__р.

З А В Д А Н Н Я
НА КВАЛІФІКАЦІЙНУ РОБОТУ

_____ Горелкіна Алла Олександрівна

(прізвище, ім'я, по батькові студента)

1. Тема роботи Психологічні аспекти прояву конфліктності та агресивності серед школярів

керівник роботи _____ Фальова Олена Євгенівна - доктор психологічних наук, професор

(прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання)

затверджені наказом по університету від — ___ || _____ 20__ року No ___

2. Строк подання студентом роботи _____

3. Перелік питань, які потрібно розробити: 1. Дослідити проблему виникнення конфліктних ситуацій, тривожності і агресивності в підлітковому віці.

2. Проаналізувати результати дослідження

3. Визначити взаємозв'язок між стилями поведінки в конфліктних ситуаціях та тривожністю і агресивністю підлітків.

4. Розробити психологічні рекомендації з оптимізації стратегій поведінки підлітків у конфліктних ситуаціях та психокорекційну програму щодо зниження рівня конфліктності і агресивності в підлітковому колективі.

4. План роботи

№ з/п	Назви етапів роботи
1.	Теоретичний аналіз джерел щодо проявів конфліктності, тривожності та агресивності у підлітків
2.	Визначити стилі поведінки хлопців і дівчат підліткового віку у конфліктних ситуаціях; Визначити рівні особистісної, ситуативної та шкільної тривожності у хлопців і дівчат підліткового віку;
3.	Визначити рівні агресивності та ворожості у хлопців і дівчат підліткового віку.
4.	Аналіз результатів емпіричних досліджень.
5.	Виявлення взаємозв'язку між між стилями поведінки в конфліктних ситуаціях та тривожністю і агресивністю підлітків
6.	Надання практичних рекомендацій щодо з оптимізації стратегій поведінки підлітків у конфліктних ситуаціях та психокорекційну програму щодо зниження рівня конфліктності і агресивності в підлітковому колективі.
7.	Оформлення кваліфікаційної роботи.

5. Дата видачі завдання _____

Студент _____ А.О. Горелкіна _____
(підпис) (ініціали, прізвище)

Керівник роботи _____ О.Є. Фальова _____
(підпис) (ініціали, прізвище)

РЕФЕРАТ

Кваліфікаційна робота складається з 2 розділів, висновків, списку джерел, додатків. Загальний об'єм роботи складає 75 сторінки. Робота включає 5 таблиць, 19 рисунків. Список використаної літератури складає 34 джерела.

Об'єкт дослідження — стилі поведінки підлітків у конфліктних ситуаціях.

Предмет дослідження — взаємозв'язок стилів поведінки у конфліктних ситуаціях та рівня тривожності і агресивності підлітків.

Мета роботи — визначити взаємозв'язок стилів поведінки у конфліктних ситуаціях та рівня тривожності і агресивності підлітків.

Для реалізації мети в ході дослідження вирішувалися такі **завдання**:

1. Дослідити проблему виникнення конфліктних ситуацій, тривожності і агресивності в підлітковому віці.
2. Проаналізувати результати дослідження
3. Визначити взаємозв'язок між стилями поведінки в конфліктних ситуаціях та тривожністю і агресивністю підлітків.
4. Розробити психологічні рекомендації з оптимізації стратегій поведінки підлітків у конфліктних ситуаціях та психокорекційну програму щодо зниження рівня конфліктності і агресивності в підлітковому колективі.

Новизна одержаних результатів

У роботі вперше на основі емпіричних даних виявлено та описано специфіку взаємозв'язку між окремими стилями поведінки у конфліктних ситуаціях та рівнем тривожності й агресивності у підлітків. Уточнено психологічні характеристики агресивної поведінки в контексті міжособистісних конфліктів серед підлітків. Запропоновано авторську психокорекційну програму, спрямовану на зниження конфліктності та формування конструктивних способів взаємодії в учнівському середовищі.

Практичне значення одержаних результатів.

Результати дослідження можуть бути використані практичними психологами, педагогами та соціальними працівниками для діагностики схильності підлітків до певних стилів поведінки у конфліктних ситуаціях, а також для виявлення ризиків підвищеного рівня тривожності та агресії. Розроблена психокорекційна програма може бути впроваджена в освітніх закладах у межах тренінгової чи індивідуальної роботи з учнями з метою профілактики деструктивної поведінки, формування навичок конструктивного спілкування та підвищення емоційної стабільності.

Ключові слова: конфлікт, агресія, підлітковий вік, поведінка, конфліктна ситуація, тривожність

ABSTRACT

The qualification thesis consists of two chapters, conclusions, a list of references, and appendices. The total volume of the work is 75 pages. The study includes 5 tables and 19 figures. The list of references comprises 34 sources.

The object — adolescents' behavior styles in conflict situations.

The subject — the correlation between behavior styles in conflict situations and the level of anxiety and aggressiveness in adolescents.

The aim of the study — to determine the correlation between behavior styles in conflict situations and the level of anxiety and aggressiveness in adolescents.

To achieve this aim, the following tasks were addressed during **the study**:

1. To study the problem of the emergence of conflict situations, anxiety, and aggressiveness during adolescence.

2. To analyze the results of the empirical study.

3. To determine the relationship between behavior styles in conflict situations and levels of anxiety and aggressiveness in adolescents.

4. To develop psychological recommendations for optimizing adolescents' behavior strategies in conflict situations and a psycho-correctional program aimed at reducing the level of conflict and aggressiveness in adolescent groups.

The novelty of the obtained results

For the first time, based on empirical data, the specific relationship between particular behavior styles in conflict situations and the level of anxiety and aggressiveness in adolescents has been identified and described. Psychological characteristics of aggressive behavior in the context of interpersonal conflicts among adolescents have been clarified. An original psycho-correctional program is proposed, aimed at reducing conflict levels and

promoting constructive interaction within the school environment.

The practical significance

The findings can be used by school psychologists, educators, and social workers to diagnose adolescents' predisposition to certain behavior styles in conflict situations and to identify risks of increased anxiety and aggressiveness. The developed psycho-correctional program can be implemented in educational institutions within training sessions or individual work with students to prevent destructive behavior, foster constructive communication skills, and enhance emotional stability.

Keywords: conflict, aggression, adolescence, behavior, conflict situation, anxiety

ЗМІСТ

ВСТУП.....	13
РОЗДІЛ 1 ТРИВОЖНІСТЬ, АГРЕСИВНІСТЬ ТА СТИЛІ	
ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ В КОНФЛІКТНИХ СИТУАЦІЯХ.....	16
1.1 Психологічні особливості підліткового віку.....	16
1.2 Причини виникнення конфліктів у підлітковому віці	19
1.3 Особливості тривожних станів та агресивної поведінки підлітків.....	22
Висновки до першого розділу.....	26
РОЗДІЛ 2 ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ.....	28
2.1 Структура та методи дослідження	28
2.2. Аналіз результатів дослідження	31
2.3. Рекомендації та психокорекційна програма на зниження рівня конфліктності і агресивності у підлітків	59
Висновки до другого розділу.....	63
ВИСНОВКИ.....	68
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	70

ВІДГУК

керівника кваліфікаційної роботи

бакалаврського рівня вищої освіти

виконану на тему:

«Психологічні аспекти прояву конфліктності та агресивності серед школярів»

здобувачем: Горелкіна Алла Олександрівна

Дипломна робота присвячена актуальній проблемі підвищеного рівня конфліктності та агресії серед школярів. Актуальність теми зумовлена зростаючим впливом соціальних та особистісних чинників, які можуть негативно впливати на емоційне благополуччя дітей. Результати дослідження мають важливе теоретичне та практичне значення для психологів, психотерапевтів і фахівців з розвитку особистості.

Робота логічно структурована і містить всі необхідні елементи наукового дослідження: вступ, два розділи, висновки, список використаних джерел і додатки. У першому розділі розглядаються теоретичні основи вивчення, що включають поведінкові, мотиваційні та когнітивні аспекти. Детально аналізуються взаємозв'язок стилів поведінки в конфліктних ситуаціях з тривожністю та агресивністю підлітків. Аналізуються ключові поняття та сучасні наукові підходи.

Другий розділ присвячений опису методів дослідження, характеристиці вибірки та застосованих психодіагностичних інструментів. Розділ містить аналіз емпіричних даних, кореляційний аналіз,

узагальнення результатів, практичні рекомендації щодо покращення стану психоемоційної сфери агресивних підлітків.

Методи дослідження відповідають меті та завданням роботи. Вибірка репрезентативна. Під час дослідження дотримано всіх етичних принципів.

У висновках чітко сформульовані основні результати дослідження відповідно мети і завдання

Дипломна робота є самостійним, завершеним науковим дослідженням, що має теоретичну та практичну значущість. Вона відповідає вимогам бакалаврських робіт, відзначається логічністю викладення, науковою обгрутованістю та якісним аналізом емпіричних даних. Робота заслуговує на позитивну оцінку.

Керівник кваліфікаційної роботи

Доктор психолгічних наук, професор Олена
Фальова

(посада, вчені звання, ступінь) (підпис) (ім'я, прізвище)

РЕЦЕНЗІЯ
на кваліфікаційну роботу
бакалаврського рівня вищої освіти

виконану на тему:

«Психологічні аспекти прояву конфліктності та агресивності серед школярів»

здобувачем: _Горелкіна Алла Олександрівна

Зростаюча актуальність проблеми конфліктності та агресивності серед школярів є сучасним запитом для психологічної науки. Авторка вдало обґрунтовує актуальність теми, підкреслюючи значення дослідження таких феноменів: рівень агресивності, форма агресії, соціальна фрустрація, самооцінка і самоідентичність, емоційна регуляція,

Мета дослідження - визначити взаємозв'язок стилів поведінки у конфліктних ситуаціях та рівня тривожності і агресивності підлітків.

Завдання дослідження чітко сформульовані, логічні та послідовні, вони охоплюють теоретичний аналіз наукових джерел, емпіричне вивчення особливостей психоемоційних станів школярів що виявляють агресію, аналіз їх взаємозв'язку та розробку практичних рекомендацій.

У роботі використано методи дослідження, релевантні меті і завданням. Застосовано як теоретичні (аналіз літератури, узагальнення), так і емпіричні методи (психодіагностичні методики, статистичний аналіз). Вибірка репрезентативна, що забезпечує достовірність результатів.

Авторка представила ґрунтовний аналіз емпіричних даних, зокрема виявлені кореляційні зв'язки між досліджуваними показниками і надано кількісний і якісний аналіз.

Отримані результати мають практичне значення для психологів, що працюють з школярів що виявляють агресію та можуть бути використані для розробки психокорекційних програм, спрямованих на покращення емоційного благополуччя, зниження тривожності, ворожості, та підвищення соціалізації агресивних підлітків.

Робота має чітку структуру, відповідає вимогам академічного письма, містить таблиці та рисунки, що наочно ілюструють результати. Джерельна база є достатньо широкою та сучасною, що свідчить про ґрунтовну теоретичну підготовку.

Дипломна робота є самостійним, завершеним науковим дослідженням, що має теоретичну та практичну цінність. Вона виконана на належному рівні, а її результати можуть бути використані у подальших наукових дослідженнях і практичній роботі.

Робота заслуговує на позитивну оцінку, а її авторка на присудження освітнього ступеня бакалавра

Рецензент:

доцент кафедри Практичної психології Шемигон Н.Ю.

ВСТУП

Актуальність дослідження. Сучасній людині необхідно вміти ефективно адаптуватися до умов сучасного світу, знаходити спільний контакт з оточуючими людьми, бути успішним в усіх сферах. Однак у повсякденному житті людина постійно стикається з протилежними думками, інтересами, які призводять до конфлікту. Так як конфлікт охоплює всі сфери життєдіяльності людей, всю сукупність соціальних відносин, то сучасній людині необхідно вміти вибирати найбільш ефективну стратегію поведінки в конфлікті, вирішувати його.

Конфлікти в житті людини можуть виникати в будь-якому віці. Але найбільш схильним до конфліктної поведінки є підлітковий вік. Для цього складного етапу життя показові негативні прояви, протестуючий характер поведінки, підвищена конфліктність з оточуючими людьми. У самосвідомості підлітків відбуваються значні зміни: з'являється почуття дорослості, виникає пристрасне бажання відстоювати свої нові права, постійно вступати в суперечки і конфлікти з оточуючими, доводячи правоту своєї позиції.

Над дослідженням конфлікту, його типології, стадій протікання, причин конфліктів і стратегій поведінки в конфліктних ситуаціях працювали такі автори, як З. Фрейд, К. Левін, Р. Дарендорф, К. Хорні, К. Томас, М. Дойч, Р. Мей, Ю.В Вальчук, М.Коць та інші.

Проблема впливу тривожності і агресивності підлітка на вибір стилів поведінки в конфліктних ситуаціях — одна з найактуальніших у сучасній педагогічній психології. Виявлення чинників вибору підлітками стратегій поведінки в різних сферах конфлікту є важливою умовою підвищення ефективності системи навчання і виховання в школі.

Тривожність і агресивність є одними з найбільш поширених феноменів психічного розвитку, що зустрічаються в шкільній практиці. Від

ступеня їх прояви в певній мірі залежать: і успішність навчання учнів у школі, і особливості їх взаємовідносин з педагогами, батьками, однокласниками, і ефективність їх адаптації до нових умов (О.М.Блізнюкова, І.В.Астремська, О.В.Анопрієнко та інші).

Вивченню проблеми тривожності присвячені численні роботи зарубіжних та вітчизняних дослідників (З. Фрейд, К. Хорні, Г. С. Салліван, Дж. Тейлор, Н.Д. Левітов, Е. Фромм, Ч.Д. Спилбергер, Р. Мей, В.Н. Астапов (2002) та ін.). Проте недостатньо повно вивчена тривожність учнів як фактор, що впливає на вибір тієї чи іншої стратегії поведінки в конфліктних ситуаціях.

Проблемі агресивної поведінки особистості в цілому і підлітків зокрема присвячена велика кількість робіт як у вітчизняній, так і зарубіжній психології. Дослідження агресивної поведінки підлітків виступає центральною ланкою в роботах А. Бандури, Л. Берковіц, А.Є.Личко (1977), Д. Річардсона, К. Бютнера, О.О.Мізерної, та ін.

Таким чином, актуальність проблеми, недостатня її розробленість та необхідність практичного застосування обумовили вибір нами теми дослідження: «Психологічні аспекти прояву конфліктності та агресивності серед школярів».

Об’єкт дослідження — стилі поведінки підлітків у конфліктних ситуаціях.

Предмет дослідження — взаємозв’язок стилів поведінки у конфліктних ситуаціях та рівня тривожності і агресивності підлітків.

Мета роботи — визначити взаємозв’язок стилів поведінки у конфліктних ситуаціях та рівня тривожності і агресивності підлітків.

Відповідно до мети були сформульовані **завдання** дослідження:

1. Дослідити проблему виникнення конфліктних ситуацій, тривожності і агресивності в підлітковому віці.
2. Проаналізувати результати дослідження

3. Визначити взаємозв'язок між стилями поведінки в конфліктних ситуаціях та тривожністю і агресивністю підлітків.
4. Розробити психологічні рекомендації з оптимізації стратегій поведінки підлітків у конфліктних ситуаціях та психокорекційну програму щодо зниження рівня конфліктності і агресивності в підлітковому колективі.

Методи дослідження: теоретичний аналіз психолого-педагогічної, методичної літератури за проблемою дослідження; констатуючий експеримент, направлений на виявлення взаємозв'язку між стилями поведінки підлітків у конфліктних ситуаціях та тривожністю і агресивністю; методи якісного і кількісного аналізу емпіричних даних.

Методики, використані в дослідженні: методика К. Томаса, Н.В. Гришиної «Визначення способів регулювання конфліктів», методика Ч.Д. Спілбергера, Ю.Л. Ханіна «Шкала самооцінки рівня тривожності», методика Філіпса «Рівень шкільної тривожності», методика А. Басса – А. Даркі «Особистісний опитувальник агресивності».

Теоретична значимість — виявлені особливості та розширено уявлення про причини конфліктної поведінки підлітків, тривожності та агресивності.

Практична значимість. Результати дослідження можуть бути використані у роботі практичних психологів з метою оптимізації навчально-виховного процесу, а також для складання програм психокорекційної роботи з підлітками. Розроблені рекомендації та психокорекційна програма на зниження рівня конфліктності та агресивності в підлітковому середовищі може сприяти більш ефективній взаємодії і спілкуванню підлітків між собою, з іншими людьми. Результати проведеного дослідження можуть бути застосовані також і в консультативній практиці для вирішення конфліктних ситуацій.

РОЗДІЛ 1

ТРИВОЖНІСТЬ, АГРЕСИВНІСТЬ ТА СТИЛІ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ В КОНФЛІКТНИХ СИТУАЦІЯХ

1.1 Психологічні особливості підліткового віку

Підлітковим в психології називають середній шкільний вік від 9-11 до 14-15 років. Це вік перехідний, оскільки саме в цей період дитина робить вирішальний крок в завершенні свого дитинства і переходить до того етапу психічного розвитку, який прямо і безпосередньо готує її до самостійного трудового життя. Особливістю підліткового віку є те, що зовні і за своїми домаганнями це дорослий, а по внутрішнім особливостям і можливостям це багато в чому ще дитина. Він живе ще теперішнім, хоча часом і мріє про майбутнє, він весь поглинутий школою, вчителем, взаєминами з товаришами і близькими. Можна навіть сказати, що підліток — це самий типовий, найбільш яскраво виражений школяр. Однак, і в способі життя підлітків і особливо у внутрішніх умовах їх розвитку відбуваються суттєві зміни [4, 10, 26].

С. Холл вважав цей вік насиченим стресами і конфліктами, в якому домінують нестабільність, ентузіазм, тривога і переважає закон контрастів. У підлітків надмірна активність може привести до виснаження, божевільна веселість змінюється смутком, впевненість у собі переходить в сором'язливість і боягузтво, егоїзм поєднується з альтруїзмом та ін. С. Холл по праву назвав цей період періодом «бури і натиску». Зміст підліткового періоду він описує як кризу самосвідомості, подолавши яку людина набуває «почуття індивідуальності» [32].

В моральній сфері підлітків виникають дві нові особливості: по-перше, в цей період в центрі уваги стають питання, пов'язані з нормами і

правилами суспільної поведінки і з нормами взаємин людей; по-друге, у підлітків починають складатися відносно стійкі і незалежні від випадкових впливів («автономні») моральні погляди, судження й оцінки. Причому в тих випадках, коли моральні вимоги та оцінки того чи іншого дитячого колективу, що виникають під впливом власного досвіду дітей, не збігаються з вимогами дорослих, підлітки часто йдуть за мораллю, прийнятої в їхньому середовищі, а не за мораллю дорослих [12, 26].

Підлітки дуже болісно ставляться до всього, що стосується не тільки оцінки їх особистих якостей, але й оцінки достоїнств і недоліків їх сім'ї, батьків, друзів, улюблених вчителів. На цій підставі підлітки можуть вступити в глибокий конфлікт з кривдником.

Вирішальна роль для розвитку дитини відводиться оцінці з боку оточуючих, особливо дорослих. Лише наявність позитивної оцінки створює у дітей переживання емоційного благополуччя, що є необхідною умовою для нормального формування особистості. Разом з тим, на підставі цієї оцінки, а також на підставі обліку результатів власної діяльності у дітей формується самооцінка, яка поступово до кінця підліткового віку починає набувати для них не менше, а часом навіть більше значення, ніж оцінка оточуючих [1, 4, 16].

К. Левін вважав, що підліток, який вийшов зі світу дітей і не дійшов до світу дорослих, опиняється між соціальними групами і це породжує особливу підліткову субкультуру [33].

Спілкування з однолітками настільки важливо в підлітковому віці, що Д. Б. Ельконін та Т. В. Драгунова запропонували надати йому статус провідної діяльності цього віку. Відносини з однолітками виділяються в сферу особистого життя, яка відокремлена від впливу, втручання дорослих. Тут проявляються прагнення до спілкування та спільної діяльності з однолітками, бажання мати близьких друзів і жити з ними

спільним життям; бажання бути прийнятим, визнаним однолітками завдяки своїм індивідуальним якостям.

В однолітках підліток цінує якості товариша і друга, кмітливість і знання (а не успішність). У різні періоди підліткового віку існує своя ієрархія цих цінностей, але одне завжди стоїть на першому місці - товариські якості. Емоційне благополуччя підлітка все більше і більше починає залежати від того місця, яке він займає в колективі, оцінки друзів [4, 11, 23].

Саме в підлітковому віці спостерігаються окремі випадки негативного відношення до навчання. Вчителю у кожному конкретному випадку потрібно з'ясовувати причини такого ставлення. Однією з таких причин є своєрідна реакція підлітка на ті чи інші невдачі в навчанні, викликані іноді випадковими обставинами (наприклад, хворобою), що ведуть до зниження успішності [7, 8, 15].

Негативне відношення підлітків до навчання може бути пов'язане з переживаннями через неуспіхи в оволодінні тими чи іншими навчальними предметами. Неуспіх, як правило, викликає в учнів бурхливі негативні емоції і небажання виконувати важкі навчальні завдання. Навпаки, сприятливою ситуацією навчання для підлітків є ситуація успіху, що забезпечує їм емоційне благополуччя. В підлітковому віці розширюється зміст поняття «навчання». До нього вноситься елемент самостійної інтелектуальної праці, спрямований на задоволеність індивідуальних інтелектуальних потреб, що виходять за рамки навчальної програми. Саме в підлітковому віці з'являються нові мотиви навчання, пов'язані з формуванням життєвої перспективи і професійних намірів, ідеалів і самосвідомості. Навчання для багатьох набуває особистісний сенс і перетворюється на самоосвіту.

Таким чином, криза підліткового віку — абсолютно нормальне явище, яке свідчить про розвиток особистості, але при наявності деяких

несприятливих факторів і умов цей кризовий стан може привести до агресивної поведінки.

1.2 Причини виникнення конфліктів у підлітковому віці

Конфлікт — зіткнення протилежно спрямованих цілей, інтересів, позицій, думок, поглядів опонентів або суб'єктів взаємодії. Основними складовими елементами конфлікту є його структурні характеристики. Вони відображають компоненти, без яких його існування неможливо. До структурних компонентів конфлікту відносяться: сторони (учасники) конфлікту, умови конфлікту, предмет конфлікту, дії учасників конфлікту, результат конфлікту.

До числа об'єктивних причин конфліктів можна віднести ті обставини соціальної взаємодії людей, які призвели до зіткнення їх інтересів, думок, установок. Об'єктивні причини призводять до створення передконфліктної ситуації.

Суб'єктивні причини конфліктів пов'язані з тими індивідуальними психологічними особливостями опонентів, які призводять до вибору саме конфліктного, а не якогось іншого способу вирішення непорозуміння. У будь-якій ситуації є можливість вибору конфліктного чи одного з неконфліктних способів її рішення. Причини, що визначають вибір конфліктного шляху, носять головним чином суб'єктивний характер.

Конфлікти відіграють найважливішу роль у житті окремої людини, розвитку сім'ї та життєдіяльності школи. Підлітковий вік є найбільш напруженим з погляду виникнення міжособистісних конфліктів. Р. Бенедикт основну причину кризовості підліткового віку бачила у відмінностях норм поведінки для дорослих і дітей. Згідно з її точки зору, причина конфліктів в підлітковому віці - нерозвиненість дитячих форм поведінки [18].

На думку психологів психоаналітичного напрямку, явища підліткової конфліктності неминучі, оскільки спроби особистості інтегрувати нові сексуальні імпульси призводять до внутрішніх переворотів, особистісних порушень і зниження соціальної адаптації. Для зменшення негативних наслідків зіткнення сексуальних імпульсів з соціальними табу, підліток "використовує" механізми психологічного захисту (придушення, витіснення, проекцію, ідентифікацію, раціоналізацію і сублімацію), що може виступати як один з факторів виникнення міжособистісних конфліктів.

Психічний розвиток, на думку Г.С. Саллівана, означає проходження дитиною ряду стадій, що визначаються розвитком потреби в міжособистісних відносинах. Динаміка поведінки індивіда визначається двома тенденціями: униканням ситуації самотності і ухиленням від міжособистісних відносин, які викликають тривожність. У зв'язку з цим різні форми конфліктної поведінки у підлітків пов'язані з порушеннями постадійного розвитку потреби в міжособистісних відносинах. Основні причини цих порушень Г.С. Салліван бачить у несприятливих соціальних обставинах що призводять до порушень в особистісній сфері [20, 28].

Багато підлітків відчують труднощі в контактах з однолітками і переживають свою самотність болісно. Будь-які труднощі в соціальній сфері призводять до порушення діяльності, відносин, породжують негативні емоції і переживання, викликають почуття дискомфорту. Все це може мати несприятливі наслідки для розвитку особистості дитини [2].

Психологічний дискомфорт в класі, напружені взаємини з вчителями, з батьками, сприяють тому, що негативні форми поведінки закріплюються і можуть перейти в риси характеру. Можливим негативним результатом міжособистісних конфліктів, як з дорослими, так і з однолітками, можна виділити загострення взаємин з усіма дорослими, у тому числі і з вчителями (якщо конфлікт відбувався з батьками чи іншими близькими

людьми), до зниження пізнавальної активності підлітка, формування негативного ставлення до навчальної діяльності та до школи в цілому. Зазначені причини призводять до посилення недоброзичливих відносин з найближчим оточенням, у тому числі і з однолітками, створюють ситуацію хронічного психологічного дистресу, який, у свою чергу, відбивається на психічному і фізичному стані, приводячи до неврозів а, в крайньому випадку, до суїцидів [5, 6, 24, 27].

Підлітковий період — це загострення кризи відносин дорослих і дітей, який проявляється, враховуючи соціальну ситуацію розвитку, на таких полях взаємодії, як «підліток – підліток» і «підліток – дорослий». У ролі дорослих виступають педагоги та батьки. Таким чином, конфліктна взаємодія відбувається в трьох взаємопов'язаних системах: «підліток – батьки», «підліток – педагоги» і «підліток – підліток».

Міжособистісні та групові конфлікти серед учнів – це звичайна справа. Саме міжособистісний конфлікт є одним із способів соціалізації (адаптації, самоідентифікації) у підлітків. Проблема полягає в тому, що сама структура побудови масової школи за принципом протиставлення («учитель-учень», «старший-молодший», «сильний-слабкий», «встигаючий-невстигаючий») стимулює дитячу конфліктність. Крім того, учні «несуть» з собою в школу в трансформованому вигляді всі соціальні протиріччя нашого суспільства. «Накладаючись» на незміцнілу дитячу психіку, ці протиріччя породжують грубість, жорстокість, хамство, озлобленість в групових і міжособистісних стосунках школярів. Але в ході конфліктів з оточуючими підліток усвідомлює, як можна і як не можна чинити по відношенню до однолітків, дорослих [3].

Дослідники виділяють три види психологічних причин підліткової конфліктності: причини, пов'язані з психофізіологічними особливостями розвитку (перенесені травми мозку або інфекції, спадкові хвороби, відставання розумового розвитку, особливості нервової системи, зокрема,

процесів збудження і гальмування); власне психологічні причини - особливості особистості (статеві особливості, ситуація сімейного розвитку, рівень самооцінки, акцентуації характеру); соціальні причини - фактори мікро- і макросередовища. Ці причини включають соціальний досвід підлітка: соціальну некомпетентність, педагогічний менеджмент і, можливо, тип навчального закладу [11, 12, 31].

Найбільш поширеною причиною конфліктів серед підлітків є конфлікти лідерства, в яких відбивається боротьба двох-трьох лідерів і їх угруповань за першість у класі. У середніх класах часто конфліктують групи хлопчиків і дівчаток. Може бути конфлікт трьох-чотирьох підлітків з цілим класом або конфліктне протистояння одного учня і класу. За спостереженнями психологів шлях до лідерства, особливо в підлітковому середовищі, пов'язаний з демонстрацією переваги, цинізму, жорстокості, безжалісності. Основними факторами конфліктної поведінки виступають рівень домагань, самооцінка і статус [8, 18, 28].

Як і в будь-якому іншому віці, конфлікти підлітків носять як позитивний, так і негативний характер. Так, поряд з деструктивними функціями, міжособистісний конфлікт володіє істотним конструктивним потенціалом [2, 9, 11].

Більше того, позитивний сенс конфлікту полягає в розкритті для самого підлітка його власних можливостей, в активізації його як суб'єкта попередження, подолання і вирішення міжособистісного конфлікту. Але це залежить від стилю, який підліток вибирає в конфліктній ситуації.

1.3 Особливості тривожності і агресивної поведінки підлітків

Психологічний словник визначає тривогу, як епізодичні прояви неспокою, хвилювання, а тривожність як психічну властивість, яка

визначається як схильність індивіда до переживання тривоги, що характеризується низьким порогом виникнення реакції тривоги.

Термін «тривожність» використовується для позначення відносно стійких індивідуальних відмінностей у схильності індивіда відчувати цей стан. Ця особливість безпосередньо не проявляється в поведінці, але її рівень можна визначити виходячи з того, як часто і як інтенсивно у людини спостерігаються стану тривоги. Особистість з вираженою тривожністю схильна сприймати навколишній світ як небезпеку і загрозу в значно більшій ступені, ніж особистість з низьким рівнем тривожності

Серед найбільш загальних причин виникнення тривожності у дітей підліткового віку дослідники виділили: внутрішньоособистісні конфлікти, насамперед, пов'язані з оцінкою власної успішності в різних сферах діяльності; порушення внутрісімейної або внутрішкільної взаємодії, а також взаємодії з однолітками; соматичні порушення [5, 12, 25].

Найчастіше тривожність розвивається тоді, коли підліток перебуває в стані конфлікту, викликаного: негативними вимогами, які можуть поставити його в принижене або залежне становище; неадекватними, найчастіше завищеними вимогами; суперечливими вимогами, які пред'являються до дитини батьками, школою, однолітками.

Шкільна тривожність – це широке поняття, яке включає різні аспекти шкільного емоційного неблагополуччя. Вона виражається в хвилюванні, підвищеному занепокоєнні в навчальних ситуаціях, у класі, в очікуванні поганого ставлення до себе, негативної оцінки з боку педагогів, однолітків. Дитина постійно відчуває власну неадекватність, неповноцінність, не впевнена у правильності своєї поведінки, своїх рішень. В цілому, шкільна тривожність є результатом взаємодії особистості з ситуацією. Це специфічний вид тривожності, характерний для певного класу ситуацій — ситуацій взаємодії дитини з різними компонентами шкільного освітнього середовища [25].

В підлітковому віці тривожність стає стійким особистісним утворенням. До цього моменту вона є функцією ситуації. У підлітковому віці тривожність починає опосередковуватися Я-концепцією дитини, стаючи тим самим власне особистісною властивістю. Я-концепція підлітка часто суперечлива, що викликає труднощі в сприйнятті та адекватній оцінці власних успіхів і невдач.

Це закріплює негативний емоційний досвід і тривожність як особистісну властивість. У підлітковому віці тривожність виникає як наслідок фрустрації потреби задовільного ставлення до себе, найчастіше пов'язаного з порушеннями відносин зі значимими іншими [25].

Психологічний словник дає визначення агресивної поведінки: «Одна з форм реагування на різні несприятливі у фізичному і психічному відношенні життєві ситуації, що викликають стрес, фрустрацію і т. п. Психологічно агресивна поведінка виступає одним з основних способів вирішення проблем, пов'язаних зі збереженням індивідуальності, із захистом і зростанням почуття власної цінності, самооцінки, рівня домагань, а також збереженням і посиленням контролю над суттєвим для суб'єкта оточенням. Агресивні дії виступають в якості: 1) засоба досягнення якої-небудь значущої мети; 2) способу психологічної розрядки; 3) способу задоволення потреби в самореалізації та самоствердженні».

Вчені поділяють агресію як форму поведінки і агресивність як психічну властивість особистості, що виражає готовність до агресивних дій стосовно іншого і схильність особистості сприймати й інтерпретувати поведінку іншого як ворожу [14, 20].

Розгорнуту класифікацію агресивного поведіння дав А.Басс. Він виділив три основних параметри, за якими характеризують форми агресивної поведінки: фізична (вербальна агресія), активна (пасивна агресія), пряма (непряма агресія). Шляхом комбінування цих форм А.Басс виділив 8 видів агресивної поведінки. А. Басс також ділить агресивні

прояви на два основних типи: перший - мотиваційна агресія як самоцінність, другий - інструментальна як засіб.

Таким чином, агресивність в особистісних характеристиках підлітків формується в основному як форма протесту проти нерозуміння дорослих, через незадоволення своїм становищем у суспільстві, що й проявляється у відповідній поведінці.

У дитини в підлітковому віці відбувається переорієнтація одних цінностей на інші. Підліток прагне зайняти нову соціальну позицію, відповідну його потребам і можливостям. При цьому соціальне визнання, схвалення, прийняття у світі дорослих і однолітків стають для нього життєво необхідним. Лише їх наявність забезпечує переживання підлітком почуття власної цінності.

Помітну роль в мотивації агресивної поведінки підлітків грають почуття й емоції негативного характеру: гнів, страх, помста, ворожість та ін. Агресивна поведінка дітей підліткового віку, пов'язана з цими емоціями, виражається в бійках, образах, тілесних ушкодженнях, вбивствах, почасти в зґвалтуванні, в пошкодженні або знищенні майна [7,16, 19].

Виникнення конфліктних ситуацій пов'язано з особистими особливостями підлітків. До них відносяться: невміння контролювати свій емоційний стан; агресивність; підвищена тривожність.

К. Томас виділив п'ять основних стилів поведінки в конфліктній ситуації: суперництво (конкуренція), пристосування, уникнення, компроміс, співробітництво. Стиль поведінки в конкретній конфліктній ситуації визначається тим ступенем готовності, в якій особистість хоче задовольнити власні інтереси (діючи пасивно чи активно) та інтереси іншої сторони (діючи спільно чи індивідуально).

Проблема впливу тривожності і агресивності підлітка на вибір стилів поведінки в конфліктних ситуаціях — одна з найактуальніших у сучасній

педагогічній психології. Підлітковий вік є тим періодом, коли вже чітко виступає потреба в самовихованні і ведеться активна робота дитини над собою. У підлітковому віці поряд з адаптацією здійснюється активна індивідуалізація та інтеграція підлітка в групу однолітків. Виявлення чинників вибору підлітками стратегій поведінки в різних сферах конфлікту є важливою умовою підвищення ефективності системи навчання і виховання в школі.

Висновки до першого розділу

У першому розділі «Взаємозв'язок стилів поведінки в конфліктних ситуаціях з тривожністю та агресивністю підлітків» розглянуто психологічні особливості дітей підліткового віку, визначені причини виникнення конфліктів в підлітковому віці, проаналізовано особливості підліткової тривожності і агресивності.

Визначено:

1. Підлітковий вік є перехідним між дитинством і дорослим життям. У цьому віці закладаються основи моральних і соціальних установок особистості. Важливим етапом цього періоду є процес формування самосвідомості. Провідною діяльністю в цьому віці є комунікативна. Спілкуючись, в першу чергу зі своїми однолітками, підлітки отримуюють необхідні знання про життя.

2. Конфлікт є невід'ємною частиною розвитку людини. Його можна охарактеризувати, як зіткнення протилежно спрямованих цілей, інтересів, позицій, думок, поглядів суб'єктів взаємодії.

3. Підлітковий вік є найбільш напруженим з погляду виникнення міжособистісних конфліктів. Міжособистісний конфлікт в підлітковому віці може бути розглянутий як ситуація інтенсивного особистісного розвитку, пов'язаного з динамікою мотивів, цінностей і т. п. і може

оказувати як позитивний, так і негативний вплив на розвиток особистості підлітка.

Існують різні стратегії вирішення конфліктних ситуацій і щоб уникнути протидії, треба навчитися ними керувати.

4. Наявність у підлітків високого рівню тривожності та агресивності підвищує ймовірність конфліктів не тільки серед однолітків, але й з дорослими – педагогами, батьками. У підлітків з високим рівнем тривожності неадекватне ставлення до себе, занижена самооцінка, непрості відносини з однолітками, немає прагнення до лідерства і бажання реалізовувати свої здібності у навчальній діяльності. Тривожні підлітки відрізняються емоційною нестійкістю, підвищеним занепокоєнням, невпевненістю.

5. Агресивність в особистісних характеристиках підлітків формується в основному як форма протесту проти нерозуміння дорослих, через незадоволення своїм становищем у суспільстві, що й проявляється у відповідній поведінці. Агресивність підлітків пов'язана з їхнім статусом в групі. Причиною виникнення конфліктів може стати викривлене уявлення підлітків про ставлення оточуючих до них. Реагуючи агресивними вчинками, підлітки знаходять причину своїх невдач не у власних недоліках, а в несправедливості, недоброзичливості оточуючих людей.

6. На підставі вищевикладеного можна говорити про те, що існує взаємозв'язок між стилями поведінки, які підлітки обирають для вирішення конфліктних ситуацій та тривожністю і агресивністю.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

2.1 Структура дослідження

Теоретичне дослідження проблеми виникнення конфліктів у дітей підліткового віку, тривожності та агресивності, зроблені нами висновки обумовили проведення емпіричного дослідження взаємозв'язку стилів поведінки у конфліктних ситуаціях та тривожності і агресивності підлітків.

Дослідження проводилося із січня 2024 року по березень 2025 року.

Опис вибірки дослідження:

Дослідження проводилося з дітьми підліткового віку (11–12 років). Досліджували учнів 6-х класів загальноосвітньої школи, загальна кількість дітей — 45, у тому числі хлопців — 25 осіб, дівчат — 20 осіб.

Методики дослідження.

Емпіричне дослідження проблеми взаємозв'язку стилів поведінки у конфліктних ситуаціях та тривожності і агресивності підлітків спирається на наступні методи: теоретичний аналіз психолого-педагогічної, методичної, медичної літератури за проблемою дослідження; констатуючий експеримент, направлений на виявлення взаємозв'язку стилів поведінки у конфліктних ситуаціях та тривожності і агресивності підлітків; методи якісного і кількісного аналізу емпіричних даних (статистичні методи Стьюдента і Пірсона).

Для проведення дослідження було підібрано набір методик, адекватних цілям і завданням дослідження: методика К. Томаса, адаптована Н. В. Гришиною «Стратегії поведінки в конфліктних ситуаціях»; шкала особистісної та ситуативної тривожності

Ч.Д.Спілбергера, адаптована Ю.Л.Ханіним; методика діагностики рівня шкільної тривожності Філіпса; опитувальник А. Басса і А. Даркі для діагностики агресивних і ворожих реакцій.

Методика К. Томаса, «Стратегії поведінки в конфліктних ситуаціях» (2001) призначена для вивчення особистісної схильності до конфліктного поведіння, виявлення певних стилів вирішення конфліктної ситуації. Для опису типів поведінки людей в конфліктних ситуаціях автор застосовує двомірну модель регулювання конфліктів, основними вимірами в якій є кооперація, пов'язана з увагою людини до інтересів інших людей, залучених в конфлікт, і напористість, для якої характерний акцент на захисті власних інтересів. Відповідно до цих двох основних вимірів К. Томас виділяє наступні способи регулювання конфліктів: 1) змагання (суперництво) як прагнення домогтися задоволення своїх інтересів на шкоду іншому; 2) пристосування, що означає в протилежність суперництву, принесення в жертву власних інтересів заради іншого; 3) компроміс; 4) уникнення, для якого характерно як відсутність прагнення до кооперації, так і відсутність тенденції до досягнення власних цілей; 5) співпраця, коли учасники ситуації приходять до альтернативи, яка повністю задовольняє інтереси обох сторін.

Шкала особистісної тривожності Ч.Д.Спілбергера, адаптована Ю.Л.Ханіним (1960) призначена для визначення оцінки рівня тривожності в даний момент (ситуативної тривожності як стану) і особистісної тривожності (як стійкої характеристики людини).

Особистісна тривожність характеризує стійку схильність сприймати більшість ситуацій як загрозливі, реагуючи станом тривоги. Вона дає уявлення про схильності особистості до впливу тих чи інших стресорів через індивідуальні особливості.

Ситуативна тривожність характеризується напругою, занепокоєнням, нервозністю. Вона виникає як реакція на стресори, найчастіше

соціально–психологічного плану (очікування агресивної реакції, загроза самоповаги тощо).

Методика діагностики рівня шкільної тривожності Філліпса.

Мета методики полягає у вивченні рівня і характеру тривожності, пов'язаної зі школою у дітей молодшого та середнього шкільного віку.

Шкільна тривожність – широке поняття, яке включає різні аспекти шкільного емоційного неблагополуччя.

Методика включає 8 шкал: 1) Загальна тривожність у школі – загальний емоційний стан дитини, пов'язаний з різними формами її включення в життя школи. 2) Переживання соціального стресу – емоційний стан дитини, на фоні якого розвиваються її соціальні контакти (насамперед – з однолітками). 3) Фрустрація потреби в досягненні успіху – несприятливий психічний фон, який не дозволяє дитині розвивати свої потреби в успіху, досягненні високого результату. 4) Страх самовираження – негативні емоційні переживання ситуацій, пов'язаних із необхідністю саморозкриття, пред'явлення себе іншим, демонстрації своїх можливостей. 5) Страх ситуації перевірки знань – негативне ставлення і переживання тривоги в ситуаціях перевірки (особливо – публічної) знань, досягнень, можливостей. 6) Страх невідповідати очікуванням оточуючих – орієнтація на значимість інших в оцінці своїх результатів, вчинків, і думок, тривога з приводу оцінок, які дають оточуючі, чекання оцінок. 7) Низький фізіологічний опір стресу – особливості психофізіологічної організації, що знижують пристосовність дитини до ситуацій стресогенного характеру, які підвищують ймовірність неадекватного, деструктивного реагування на тривожний фактор середовища. 8) Проблеми і страхи у відносинах з вчителями – загальний негативний емоційний фон відносин з дорослими в школі, який знижує успішність навчання дитини.

Опитувальник А. Басса і А. Даркі (1957) призначений визначити індивідуальний рівень агресивності особистості. Агресія розглядається

авторами як комплексний феномен, що виявляється в різних формах агресивних і ворожих реакцій. Опитувальник дає можливість визначити індивідуальні індекси агресивності і ворожості.

А. Басс і А. Даркі виділили наступні види реакцій: 1) Фізична агресія – використання фізичної сили проти іншої особи. 2) Непряма – агресія, обхідним шляхом спрямована на іншу особу або ні на кого не спрямована. 3) Дратівливість – готовність до прояву негативних почуттів при найменшому порушенні (запальність, грубість). 4) Негативізм – опозиційна манера в поведінці від пасивного опору до активної боротьби проти звичаїв і законів. 5) Образа – заздрість і ненависть до оточуючих за дійсні і вигадані дії. 6) Підозрілість – в діапазоні від недовіри і обережності по відношенню до людей до переконання в тому, що інші люди планують і приносять шкоду. 7) Вербальна агресія – вираз негативних відчуттів як через форму (крик), так і через зміст словесних відповідей (прокляття, погрози). 8) Почуття провини – висловлює можливе переконання суб'єкта в тому, що він є поганою людиною, що він відчуває докори сумління.

Індекс агресивності включає такі шкали як фізична, вербальна агресія та роздратування. Індекс ворожості включає такі шкали як образа та підозрілість.

2.2. Аналіз результатів дослідження

Для проведення емпіричного дослідження були залучені підлітки віком 11-12 років.

На даному етапі дослідження нами ставилися наступні завдання: визначити особливості стилів поведінки в конфліктних ситуаціях; рівнів ситуативної, особистісної і шкільної тривожності; рівнів агресивності та ворожості у хлопців і дівчат підліткового віку.

Рис. 3.1 Розподіл стилів поведінки підлітків в конфліктних ситуаціях (%)

Стилі поведінки підлітків у конфліктних ситуаціях вивчалися за методикою К. Томаса, Н.В. Гришиної «Визначення способів регулювання конфліктів». Аналіз отриманих результатів показав, які стилі поведінки обирають підлітки у конфліктних ситуаціях (див. рис. 3.1).

Ми бачимо, що у підлітків переважає такий стиль поведінки в конфліктних ситуаціях, як пристосування. Цей стиль обирають 40% досліджуваних.

35% досліджуваних обирають стиль суперництва для вирішення конфліктів.

По 9% підлітків надають перевагу стилям співпраці і компромісу. Тобто, стилі поведінки, направлені на взаємодію мало популярні у досліджуваній групі підлітків.

7% досліджуваних намагаються уникати конфліктів і обирають стиль уникнення.

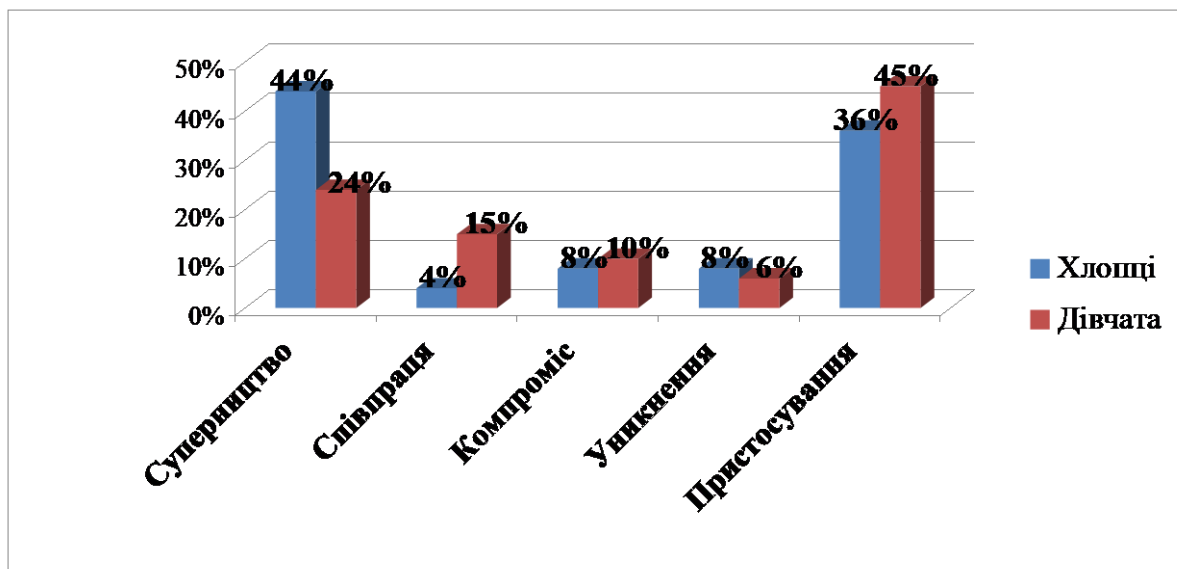

Рис. 3.2 Розподіл стилів поведінки хлопців і дівчат в конфліктних ситуаціях

Аналіз результатів дослідження показав, що у хлопців і у дівчат переважають два протилежних стилі поведінки в конфліктних ситуаціях: активний стиль — суперництво (35%) і пасивний стиль — пристосування (40%). Тільки у хлопців переважає суперництво (44%), а пристосування на другому місці (36%); а у дівчат - пристосування (45%), на другому місці — суперництво (24%) (див. рис. 3.2).

З метою виявлення особливостей поведінки хлопців та дівчат в конфліктних ситуаціях був проведений порівняльний аналіз отриманих показників по t-критерію Стюдента (див. табл. 3.1).

Таблиця 3.1

Показники стилів підлітків поведінки в крнфліктних ситуаціях

Стиль поведінки в конфлікті	Середній показник хлопці	Середній показник дівчата	t-St	p
Суперництво	6,44	4,15	0,2416	$\geq 0,05$
Співпраця	5,76	6,5	0,0682	$\geq 0,05$

Компроміс	5,4	6,75	0,05	$\geq 0,05$
Уникнення	5,6	5,85	0,032	$\geq 0,05$
Пристосування	7,28	6,15	0,1674	$\geq 0,05$

Порівняльний аналіз показників стилю суперництво у хлопців та дівчат показав статистично значущу відмінність ($t = 0,2416$ при $p \geq 0,05$). Порівняльний аналіз показників стилю пристосування у хлопців та дівчат показав статистично значущу відмінність ($t = 0,1674$ при $p \geq 0,05$).

Стиль співпраці обирає 9% досліджуваних підлітків (з них 4% хлопців і 15% дівчат). Можна зробити висновок, що хлопці не готові до співпраці з іншими учасниками конфлікту на відміну від дівчат. Порівняльний аналіз показників стилю співпраці у хлопців та дівчат показав статистично значущу відмінність ($t = 0,0682$ при $p \geq 0,05$).

Стиль компромісу обирає 9% досліджуваних (з них 8% хлопців і 10% дівчат). Порівняльний аналіз показників стилю компромісу у хлопців і дівчат показав статистично незначущу відмінність.

Найменш популярними в даній виборці підлітків виявився стиль уникнення. Стиль уникнення обирає 7% підлітків (з них 8% хлопців і 6% дівчат). Порівняльний аналіз показників стилю уникнення у хлопців і дівчат показав статистично незначущу відмінність.

Аналіз результатів дослідження за методикою Спілбергера - Ханіна дозволив виявити рівень особистісної та ситуативної тривожності в даній виборці досліджуваних (див. рис. 3.3).

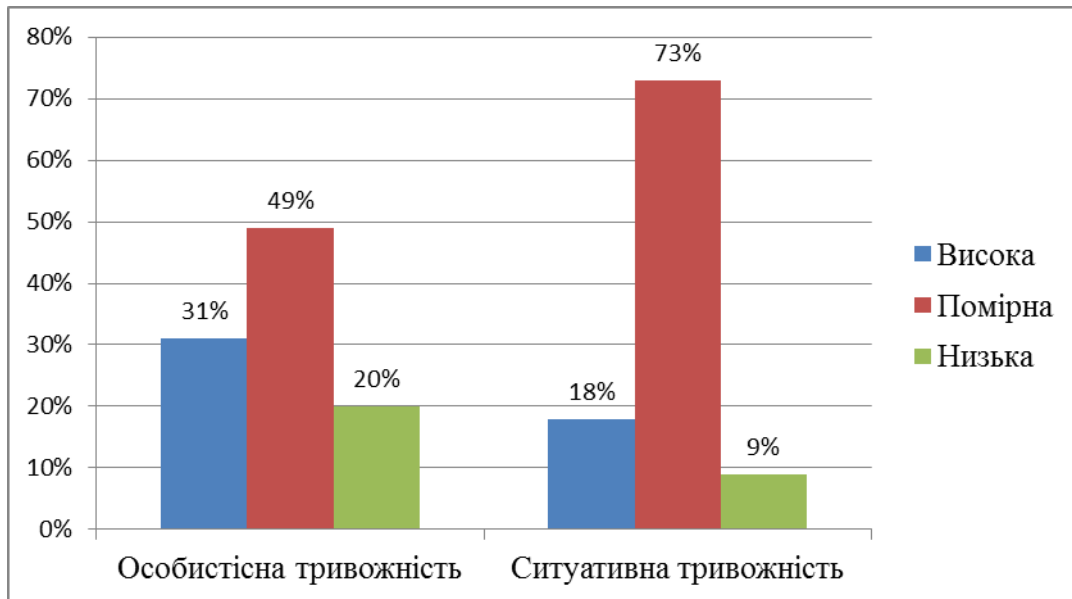

Рис.3.3 Розподіл рівнів особистісної та ситуативної тривожності у підлітків (%)

Аналіз результатів показав, що в основному у досліджуваних підлітків переважає помірний рівень особистісної тривожності – 49%. Високий рівень особистісної тривожності мають 31% досліджуваних. Особистісна тривожність характеризується стійкою схильністю сприймати велику кількість ситуацій як загрозливі, реагуючи станом тривоги. Лише у 20% підлітків рівень особистісної тривожності низький.

Високий рівень особистісної тривоги у 24% хлопців і 35% дівчат. Середній рівень мають 52% хлопців і 45% дівчат. Низький рівень у 24% хлопців і 20% дівчат (див. рис. 3.4).

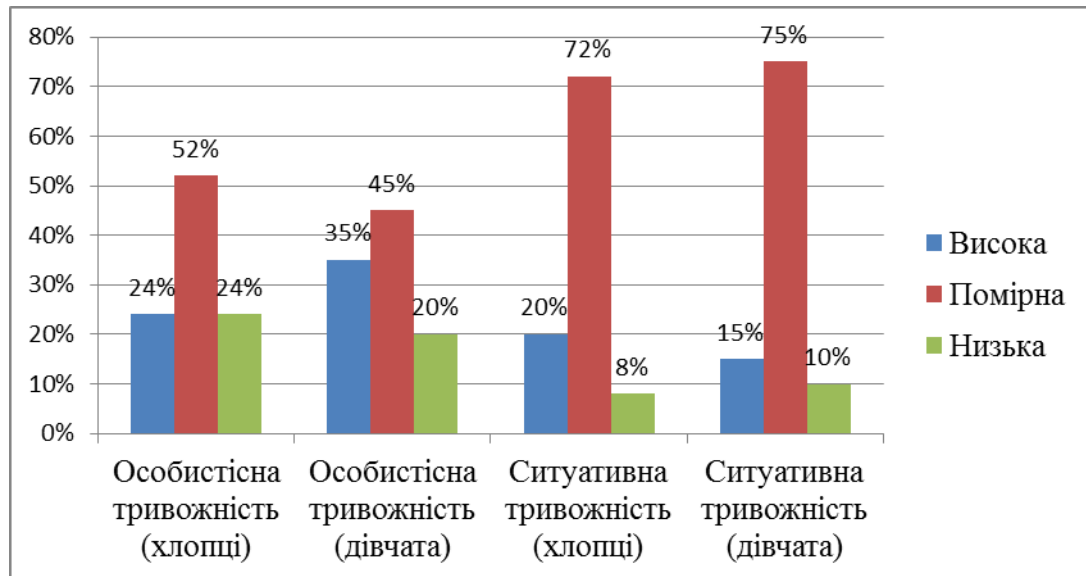

Рис.3.4 Розподіл рівнів особистісної та ситуативної тривожності у хлопців і дівчат (%)

У досліджуваних підлітків переважає помірний рівень ситуативної тривожності (73%). Високий рівень мають 18% досліджуваних. Низький рівень ситуативної тривожності у 9% досліджуваних.

З аналізу результатів рівнів ситуативної тривожності у хлопців та дівчат видно, що високий рівень ситуативної тривоги мають 20% хлопців і 15% дівчат. Середній рівень у 72% хлопців і 75% дівчат. Низький рівень у 8% хлопців і 10% дівчат.

Таблиця 3.2

Показники особистісної та ситуативної тривожності у підлітків

Види тривожності	Середній показник (хлопці)	Середній показник (дівчата)	t-St	p
Особистісна	37,6	40,05	0,4058	$\geq 0,05$
Ситуативна	22,32	22,95	0,2098	$\geq 0,05$

Порівняльний аналіз показників за шкалою «Особистісна тривожність» у хлопців та дівчат показав статистично значущу відмінність ($t = 0,4058$ при $p \geq 0,05$), за шкалою «Ситуативна тривожність» статистично значущу відмінність ($t = 0,2098$ при $p \geq 0,05$) (див. табл. 3.2).

Як видно з результатів дослідження, у підлітків переважає помірний рівень як особистісної, так і ситуативної тривожності. Але тривожність як особистісна риса все ж таки притаманна підліткам. Підлітки схильні сприймати деякі ситуації життя як загрозові та реагувати на них станом тривоги.

Аналіз результатів дослідження за методикою Філліпса дозволив виявити рівень шкільної тривожності в даній виборці досліджуваних (див. рис. 3.5).

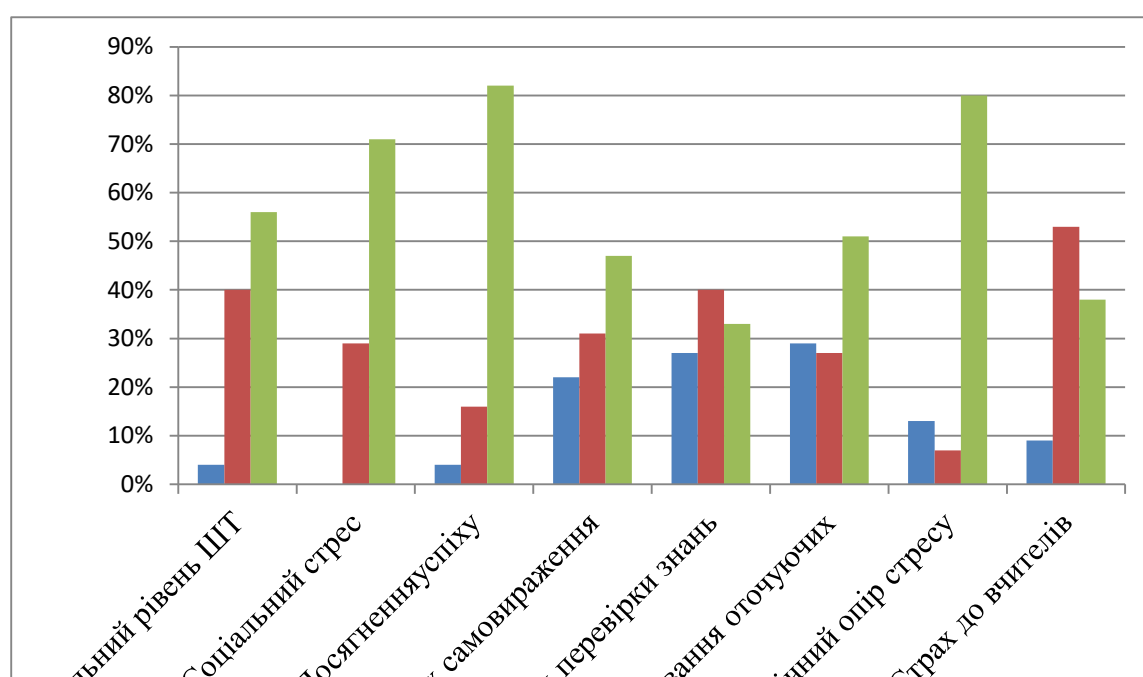

Рис. 3.5 Розподіл рівнів шкільної тривожності у підлітків (%)

З отриманих показників видно, що загальний рівень шкільної тривожності нормальний у 56% підлітків. У 40% досліджуваних він підвищений, ще у 4% високий.

Порівнюючи загальний рівень шкільної тривожності у хлопців та дівчат, ми отримали наступні показники: високий рівень шкільної тривожності мають 4% хлопців і 5% дівчат; підвищений рівень – 44% хлопців і 35% дівчат; нормальний рівень – 52% хлопців і 60% дівчат (див. рис. 3.6).

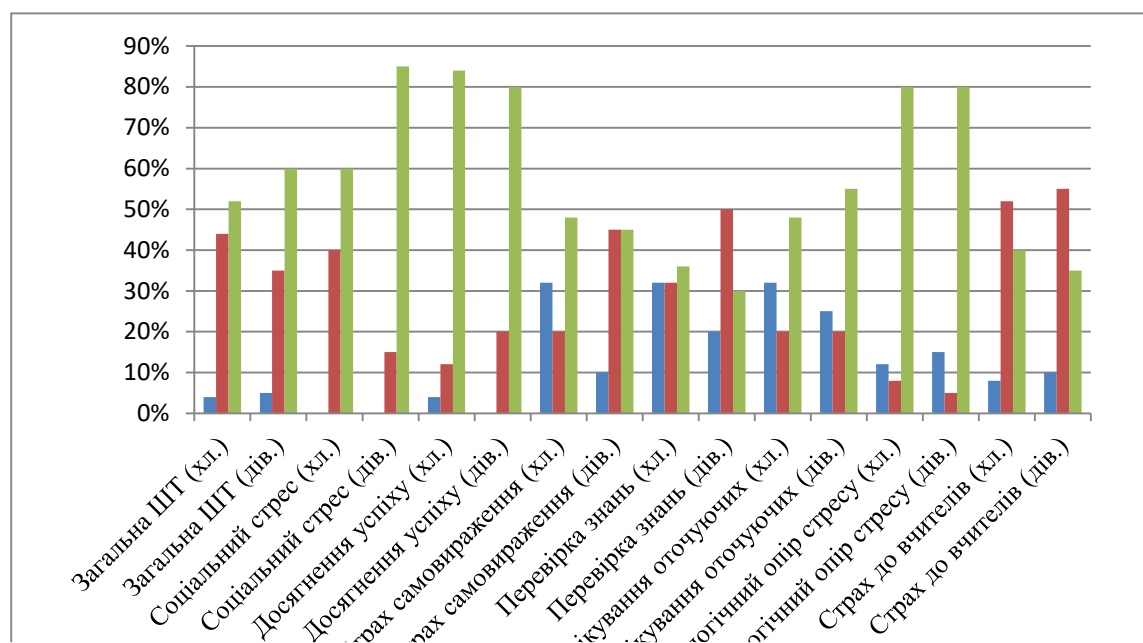

Рис. 3.6 Розподіл рівнів шкільної тривожності у хлопців і дівчат (%)

Переживання соціального стресу – емоційний стан підлітків, на фоні якого розвиваються їх соціальні контакти (насамперед - з однолітками). Високого рівню переживання соціального стресу серед досліджуваних підлітків не відчуває ніхто. У 29% - підвищений рівень, з них 40% хлопців і 15% дівчат. Більшість досліджуваних нормально переживають соціальні контакти (71%). Серед них 60% хлопців і 85% дівчат.

Всі підлітки мають потребу в досягненні успіху. У 4% досліджуваних високий рівень несприятливого психічного фону, який не дозволяє їм розвивати свої потреби в успіху, досягненні високого результату і т. п. З них 4% хлопців, а дівчат з високим рівнем немає. Підвищений рівень мають 16% підлітків, з них 12% хлопців та 20% дівчат. У 82% підлітків - нормальний рівень. Серед них 84% хлопців і 80% дівчат.

Підлітки переживають в ситуаціях, в яких необхідно презентувати себе іншим, демонструвати свої можливості. Страх самовираження відчують 22% підлітків - високий рівень у 32% хлопців і 10% дівчат. У 31% - підвищений рівень (20% хлопців і 45% дівчат), у 47% - нормальний (48% хлопців і 45% дівчат).

В шкільному житті учні можуть переживання стан тривоги в ситуаціях перевірки (особливо - публічної) знань. Високий рівень страху в ситуації перевірки знань відчують 27% досліджуваних (32% хлопців і 20% дівчат), у 40% підлітків - підвищений рівень (32% хлопців і 50% дівчат) і у 33% - нормальний (36% хлопців і 30% дівчат).

Для підлітків важливою є орієнтація на думку інших людей в оцінці своїх результатів. Сильний страх не відповідати очікуванням оточуючих відчують 29% досліджуваних. Серед них 32% хлопців та 25% дівчат. Ще у 20% - підвищений рівень. Це 20% хлопців та 20% дівчат. У 51% досліджуваних нормальний рівень такого страху. Серед них 48% хлопців та 55% дівчат.

Низький фізіологічний опір стресу знижує адаптивність підлітків до ситуацій стресогенного характеру, підвищує можливість деструктивного реагування на тривожні фактори життя. Низький фізіологічний опір стресу у 13% підлітків (12% хлопців і 15% дівчат), у 7% - підвищений рівень (8% хлопців і 5% дівчат). Більшість досліджуваних - 80% хлопців і 80% дівчат, не переживають фізіологічних негараздів під час стресу.

Одним з тривожних факторів для підлітків в шкільному житті є взаємовідносини з вчителями. У 9% досліджуваних високий рівень тривоги з приводу відносин з вчителями. Серед них 8% хлопців і 10% дівчат. У 53% - підвищений рівень, з них 52% хлопців і 55% дівчат. Нормальний рівень - у 38% підлітків, з них 40% хлопців і 35% дівчат.

Порівняльний аналіз рівнів шкільної тривожності у хлопців та дівчат показав статистично значущу відмінність за такими шкалами:

Таблиця 3.3

Показники шкільної тривожності у підлітків

Види шкільної тривожності	Середній показник (хлопці)	Середній показник (дівчата)	t-St	p
Загальний рівень ШТ	24,24	20,85	0,1595	$\geq 0,05$
Соціальний стрес	4,96	3,6	0,0112	$\geq 0,05$
Потреба в досягненні успіху	5,4	4,7	0,1388	$\geq 0,05$
Страх самовираження	3,32	2,2	0,2351	$\geq 0,05$
Страху перевірки знань	3,24	3	0,3203	$\geq 0,05$
Страх не відповідати очікуванням оточуючих	2,48	2,55	0,4011	$\geq 0,05$
Фізіологічний опір стресу	1,32	1,35	0,1726	$\geq 0,05$
Страх до вчителів	3,96	3,9	0,4392	$\geq 0,05$

Як видно з результатів дослідження, шкільне життя може викликати у підлітків підвищену тривогу. Школа, клас, шкільний колектив не завжди є комфортним місцем для хлопців та дівчат. Особливо тривожаться підлітки з приводу ситуацій перевірки знань, взаємовідносин з вчителями та оцінки з боку оточуючих.

Аналіз отриманих результатів за методикою А.Басса-А.Даркі допоміг визначити рівні агресивності і ворожості в досліджуваній групі (див. рис. 3.7).

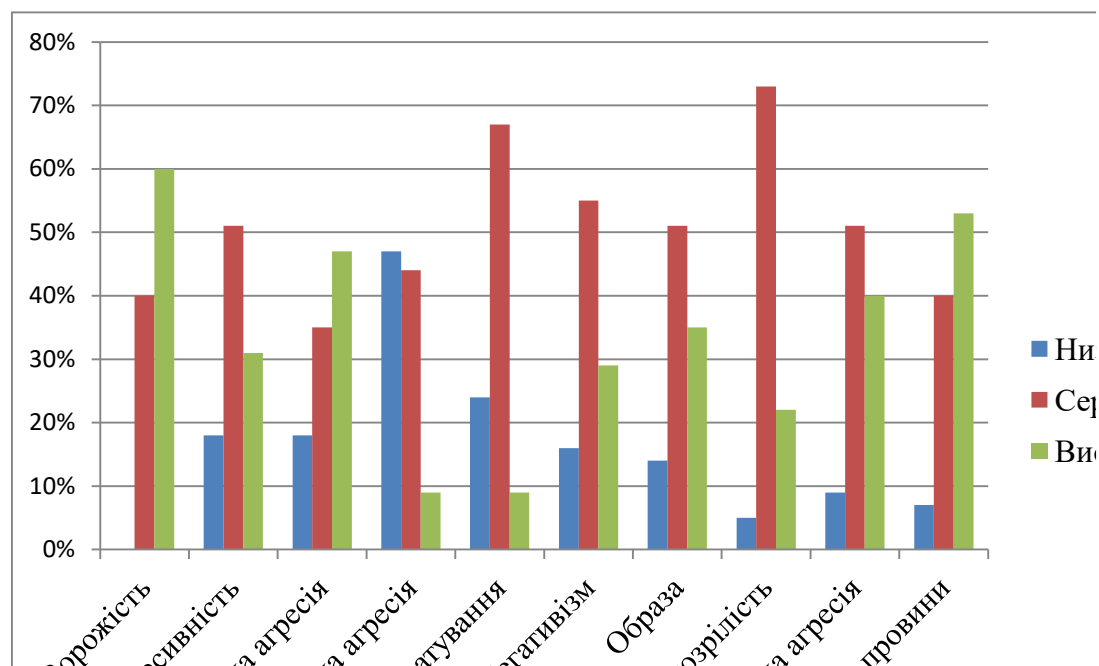

Рис. 3.7 Розподіл рівнів ворожості і агресивності в групі (%)

Отримані результати показують, що загальний індекс ворожості в групі досить високий. Високий рівень ворожості мають 60% досліджуваних. Такі підлітки схильні проявляти негативні почуття і критичність в соціальних контактах, недовіру по відношенню до оточуючих.

У 40% підлітків - середній рівень ворожості. Для таких підлітків характерна помірна вираженість негативних почуттів і негативних оцінок оточуючих людей і подій, що відбуваються.

Низького рівню ворожості немає зовсім. Тобто, в даній виборці, переважають підлітки: як хлопці, так і дівчата, які вороже, непривітно ставляться до інших.

Порівнюючи загальний рівень ворожості у хлопців та дівчат, ми отримали наступні показники: Високий рівень ворожості мають 68% хлопців і 50% дівчат. Середній рівень у 32% хлопців і 50% дівчат (див. рис. 3.8). Порівняльний аналіз показників рівнів ворожості у хлопців і дівчат показав статистично значущу відмінність ($t = 0,3823$ при $p \geq 0,05$).

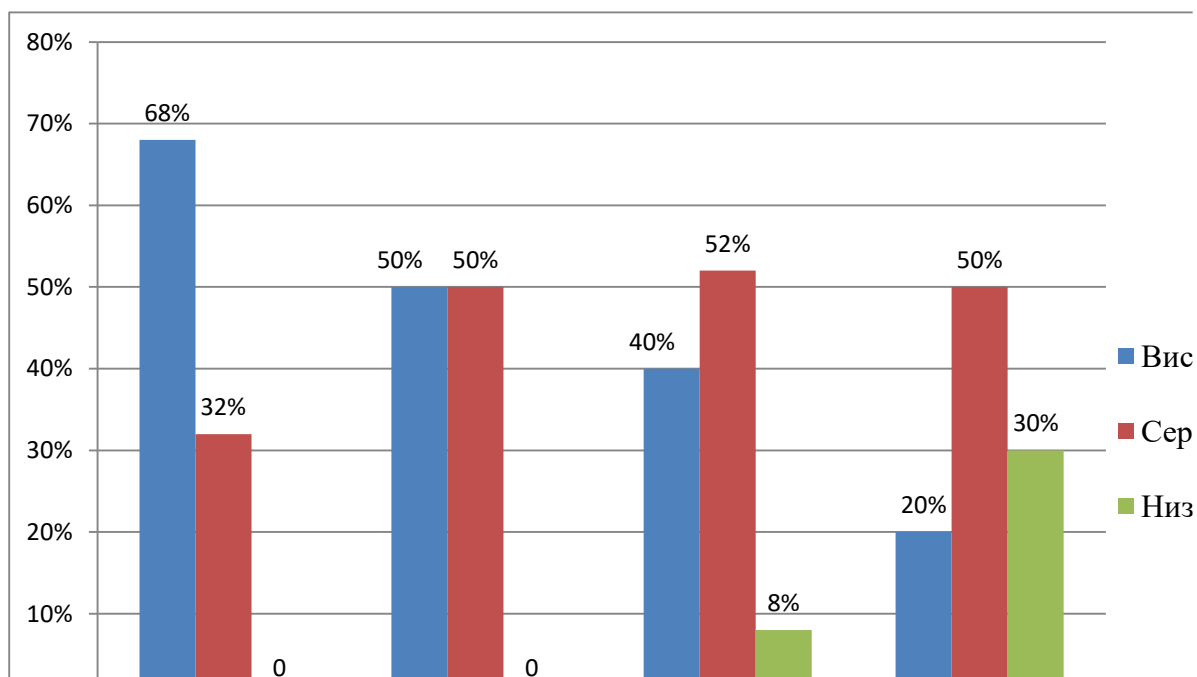

Рис.3.8 Розподіл індексів ворожості і агресивності хлопців і дівчат (%)

Загальний індекс агресивності в групі значно нижчий в порівнянні з індексом ворожості. Лише 31% досліджуваних в критичній, складній ситуації ведуть себе і діють агресивно.

Більшість підлітків в групі, а саме 51%, мають середній рівень агресивності. Схильність до прояву агресії у даних підлітків носить помірний характер і, швидше за все, залежить від ситуації.

18% досліджуваних у групі мають низький рівень агресивності. Порівняльний аналіз показників рівнів агресивності у хлопців і дівчат показав наступні результати: високий рівень агресивності мають 40% хлопців і 20% дівчат. Середній рівень у 52% хлопців і 50% дівчат. Низький рівень мають 8% хлопців і 30% дівчат.

У хлопців рівень агресивності вищий, ніж у дівчат, і ця різниця є статистично значущою ($t = 0,4052$ при $p \geq 0,05$) (див. табл. 3.4).

Високий рівень фізичної агресії у групі складає 47%. У хлопців він значно вищий ніж у дівчат. 72% хлопців мають високий рівень фізичної

агресії, тобто вони схильні використовувати фізичну силу проти інших. У дівчат рівень фізичної агресії значно нижчий. Тільки 20% дівчат мають високий рівень фізичної агресії (див. рис. 3.9).

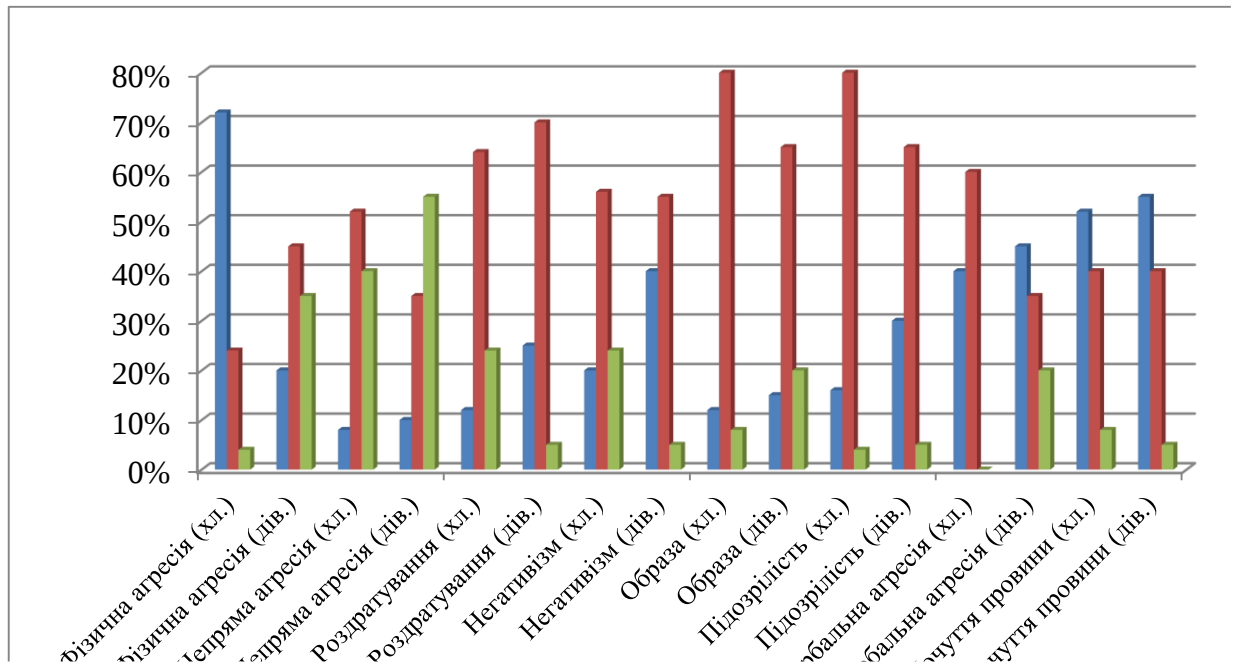

Рис. 3.9 Розподіл рівнів ворожості і агресивності хлопців і дівчат (%)

Середній рівень фізичної агресії у 35% досліджуваних, з них 24% хлопців та 45% дівчат. Тобто ці підлітки не використовують фізичну силу при вирішенні конфліктів, але можуть це зробити в залежності від ситуації.

Низький рівень фізичної агресії у групі у 18% підлітків. З них лише 4% хлопців і 35% дівчат. Порівняльний аналіз показників фізичної агресії у хлопців і дівчат показав статистично значущу відмінність ($t = 0,6715$ при $p \geq 0,05$). Тобто у хлопців вищий рівень фізичної агресії ніж у дівчат.

Високий рівень непрямої агресії у групі складає 9%, це 8% хлопців і 10% дівчат. Середній рівень непрямої агресії у групі складає 44%, серед них 52% хлопців і 35% дівчат. Низький рівень у 47% підлітків - 40% хлопців і 55% дівчат.

Порівняльний аналіз показників непрямої агресії у хлопців і дівчат показав статистично значущу відмінність ($t = 0,1740$ при $p \geq 0,05$).

Високий рівень роздратування у 18% підлітків, серед них 12% хлопців та 25% дівчат. Середній рівень у 67% досліджуваних: у 64% хлопців та у 70% дівчат. Низький рівень роздратування мають 15% підлітків, серед них 24% хлопців і 5% дівчат.

Готовність до прояву негативних почуттів властиві 29% підлітків. До негативізму схильні 20% хлопців та 40% дівчат. Середній рівень негативізму у 56% підлітків, тобто - 56% хлопців та 55% дівчат. Низький рівень негативізму мають 15% досліджуваних, а саме 24% хлопців та 5% дівчат.

Високий рівень образи мають 13% досліджуваних: 12% хлопців і 15% дівчат. Середній рівень у 74% підлітків: у 80% хлопців і 65% дівчат. Низький рівень у 13% підлітків, з них 8% хлопців і 20% дівчат.

Порівняльний аналіз показників образи у хлопців і дівчат показав статистично значущу відмінність ($t = 0,1711$ при $p \geq 0,05$).

Показники за шкалою «Підозрілість» показали, що дівчата більш підозрілі до людей, ніж хлопці. Високий рівень підозрілості серед досліджуваних – 22%, з них 16% хлопців і 30% дівчат. Середній рівень показали 74% підлітків, з них 80% хлопців та 65% дівчат. Низький рівень підозрілості у 4% підлітків, а саме у 4% хлопців і 5% дівчат.

У дівчат рівень підозрілості вищий, ніж у хлопців і ця різниця є статистично значущою ($t = 0,1782$ при $p \geq 0,05$).

Показники за шкалою «Вербальна агресія» показали, що низький рівень цього виду агресії лише у 9% підлітків, при цьому у хлопців низького рівню зовсім немає, а у дівчат, лише у 20%. Середній показник – у 49% підлітків: 60% хлопців і 35% дівчат. Високий рівень вербальної агресії мають 42% підлітків, з них 40% хлопців і 45% дівчат.

Високий рівень почуття провини мають більше половини досліджуваних (53%). Серед них 52% хлопців і 55% дівчат. Середній рівень у 40% підлітків: 40% хлопців і 40% дівчат. Лише у 7% підлітків низький рівень почуття провини, це 8% хлопців та 5% дівчат.

Порівняльний аналіз показників у хлопців і дівчат показав статистично не значущу відмінність по шкалам «Роздратування», «Негативізм», «Вербальна агресія», «Почуття провини».

Таблиця 3.4

Показники ворожості і агресивності у підлітків

Види ворожості і агресивності	Середній показник (хлопці)	Середній показник (дівчата)	t-St	p
Індекс ворожості	10,92	11,5	0,3823	$\geq 0,05$
Індекс агресивності	23,04	18,3	0,4052	$\geq 0,05$
Фізична агресія	7,8	5,4	0,6715	$\geq 0,05$
Непряма агресія	3,9	3,4	0,1740	$\geq 0,05$
Роздратування	6,2	5,8	–	$\geq 0,05$
Негативізм	2,7	3,2	–	$\geq 0,05$
Образа	5	4,6	0,1711	$\geq 0,05$
Підозрілість	6	6,6	0,1782	$\geq 0,05$
Вербальна агресія	9	9	–	$\geq 0,05$
Почуття провини	6,5	6,6	–	$\geq 0,05$

Як видно з показників, підлітки через свій вік не можуть контролювати прояви ворожості та агресивності. Індекс ворожості за

методикою А. Баса – А. Даркі включає в себе образу та підозрілість. А індекс агресивності – фізичну агресію, роздратування та вербальну агресію. Високий рівень ворожості і агресивності свідчить про те, що підлітки недовірко, негативно, критично відносяться до інших і свою образу та підозрілість часто виражають в агресивній формі. Хлопці частіше використовують фізичну та непряму агресію, вербальну агресію використовують як хлопці так і дівчата.

Аналіз рівнів тривожності та агресивності хлопців і дівчат з різними стилями поведінки в конфліктних ситуаціях.

На даному етапі дослідження ми ставили завдання – провести аналіз рівнів тривожності та агресивності хлопців і дівчат з різними стилями поведінки в конфліктних ситуаціях.

Порівняльний аналіз результатів дослідження стилів поведінки підлітків в конфліктних ситуаціях та агресивності показав, що підлітки, які обирають для вирішення конфліктних ситуацій стиль суперництва в більшості мають високий рівень агресивності, а саме 67% досліджуваних (див. рис.3.10).

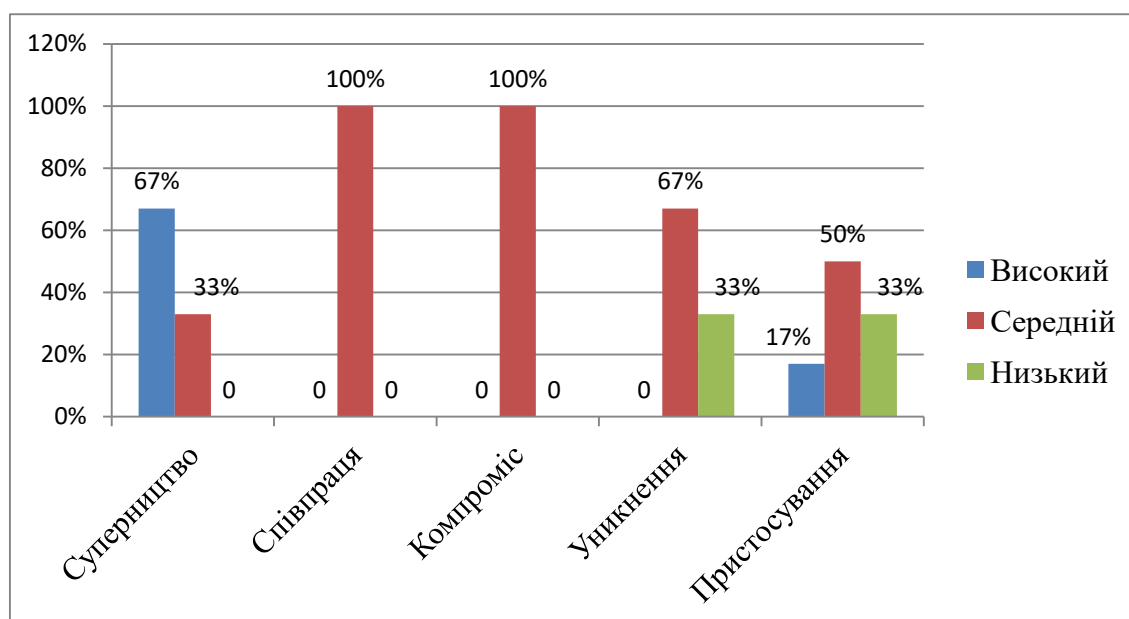

Рис. 3.10 Показники залежності стилів поведінки в конфлікті від рівня агресивності (%)

64% хлопців і 50% дівчат обирають стиль суперництво для вирішення конфліктів та мають високий рівень агресивності. У 36% хлопців і 50% дівчат середній рівень агресивності. Серед підлітків, які обирають стиль суперництва немає жодного з низьким рівнем агресивності (див. рис. 3.11).

Ті підлітки, які обирають для вирішення конфліктних ситуацій стилі співпраці та компромісу мають середній рівень агресивності, тобто 100% досліджуваних. Високого і низького рівнів у хлопців і дівчат, які готові до співпраці та компромісу в конфліктних ситуаціях немає.

Серед тих підлітків, які уникають конфліктів, 67% мають середній рівень агресивності, 33% - низький рівень. Високого рівню агресивності серед таких підлітків немає.

Підлітки, які обирають для вирішення конфліктних ситуацій стиль пристосування в більшості мають середній рівень агресивності, а саме 50% досліджуваних. З них 56% хлопців та 44% дівчат. Високий рівень агресивності мають 17% підлітків, а саме 22% хлопців та 11% дівчат. Низький рівень агресивності у 33% підлітків, які обирають стиль пристосування. З них 22% хлопців та 44% дівчат.

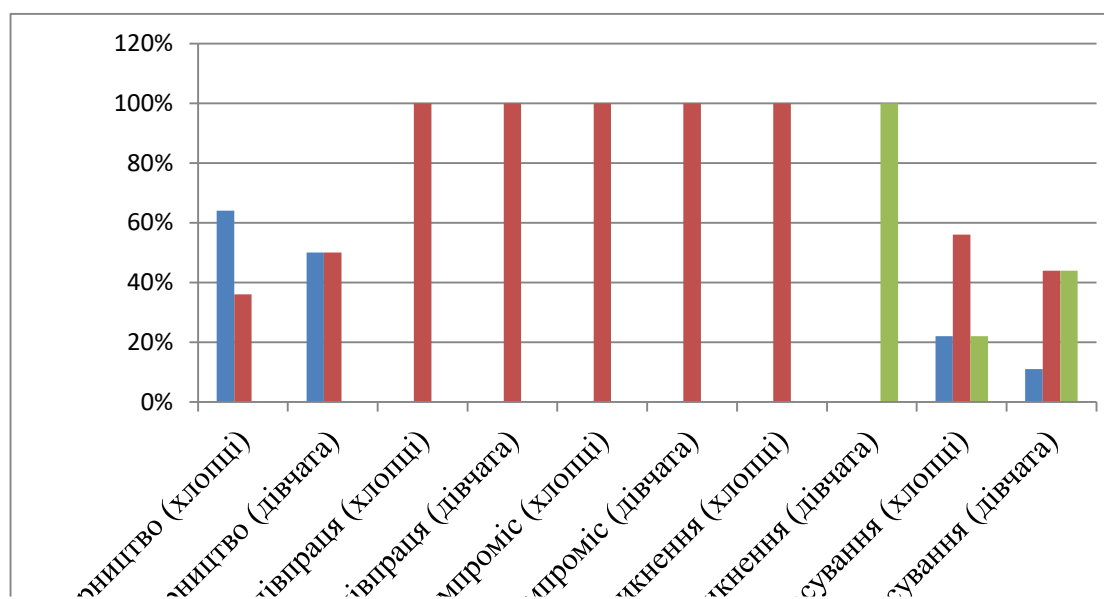

Рис.3.11 Показники залежності стилів поведінки в конфлікті хлопців і дівчат від рівня агресивності (%)

Порівняльний аналіз результатів дослідження стилів поведінки підлітків в конфліктних ситуаціях та ворожості показав, що підлітки, які обирають для вирішення конфліктних ситуацій стиль суперництва в більшості мають високий рівень ворожості, а саме 73% досліджуваних (див. рис.3.12).

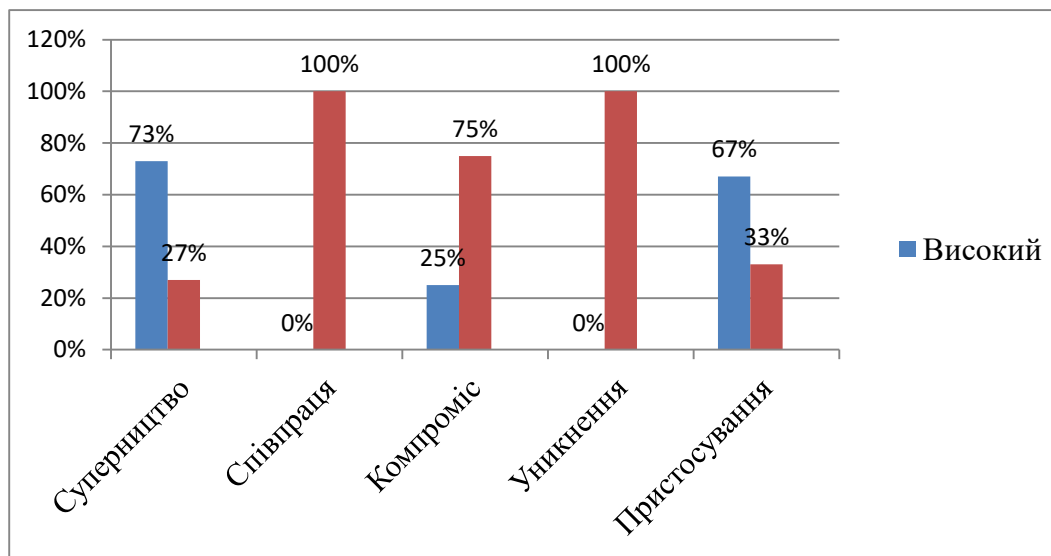

Рис. 3.12 Показники залежності стилів поведінки в конфлікті від рівня ворожості (%)

82% хлопців і 50% дівчат обирають стиль суперництво для вирішення конфліктів та мають високий рівень ворожості. У 18% хлопців і 50% дівчат середній рівень ворожості. Серед підлітків: як серед хлопців, так і серед дівчат, які обирають стиль суперництва немає жодного з низьким рівнем ворожості (див. рис. 3.13).

Підлітки, які обирають для вирішення конфліктних ситуацій стиль співпраці, мають в більшості середній рівень ворожості - 100% досліджуваних. Високого та низького рівнів ворожості серед підлітків, які обирають стиль співпраці немає.

25% підлітків, які обирають стиль компромісу, мають високий рівень ворожості. Серед них 50% хлопців, дівчат немає. 75% підлітків, які готові до компромісу в конфліктних ситуаціях, мають середній рівень ворожості: 50% хлопців та 100% дівчат.

Серед тих підлітків, які уникають конфліктів, 100% мають середній рівень ворожості, високого і низького рівню ворожості серед таких підлітків немає.

Підлітки, які обирають для вирішення конфліктних ситуацій стиль пристосування в більшості мають високий рівень ворожості, а саме 67% досліджуваних, як хлопців так і дівчат. Середній рівень ворожості мають 33% підлітків, а саме 33% хлопців та 33% дівчат. Низького рівню ворожості серед підлітків, які обирають стиль пристосування немає.

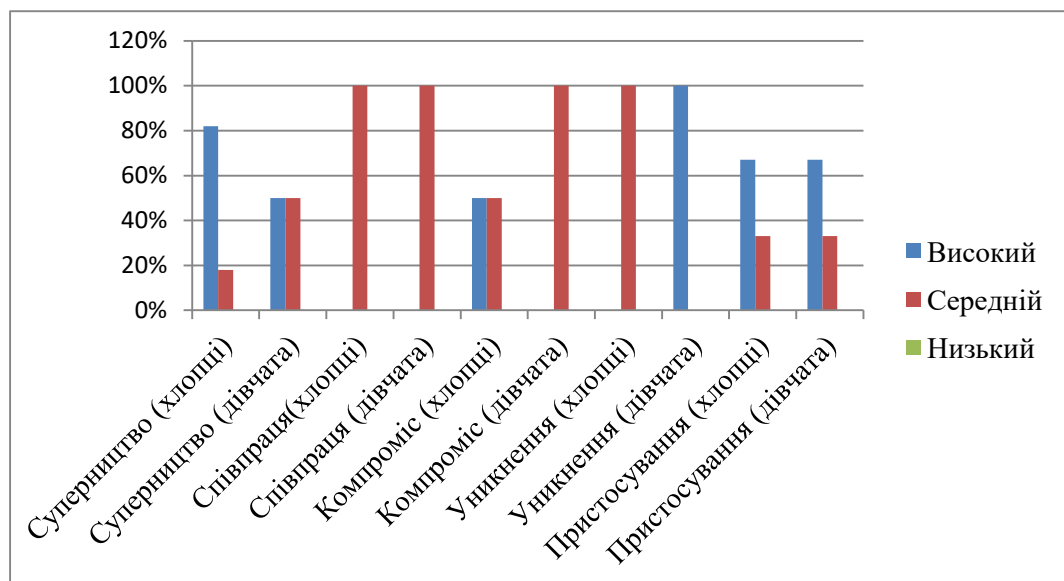

Рис.3.13 Показники залежності стилів поведінки в конфлікті хлопців і дівчат від рівня ворожості (%)

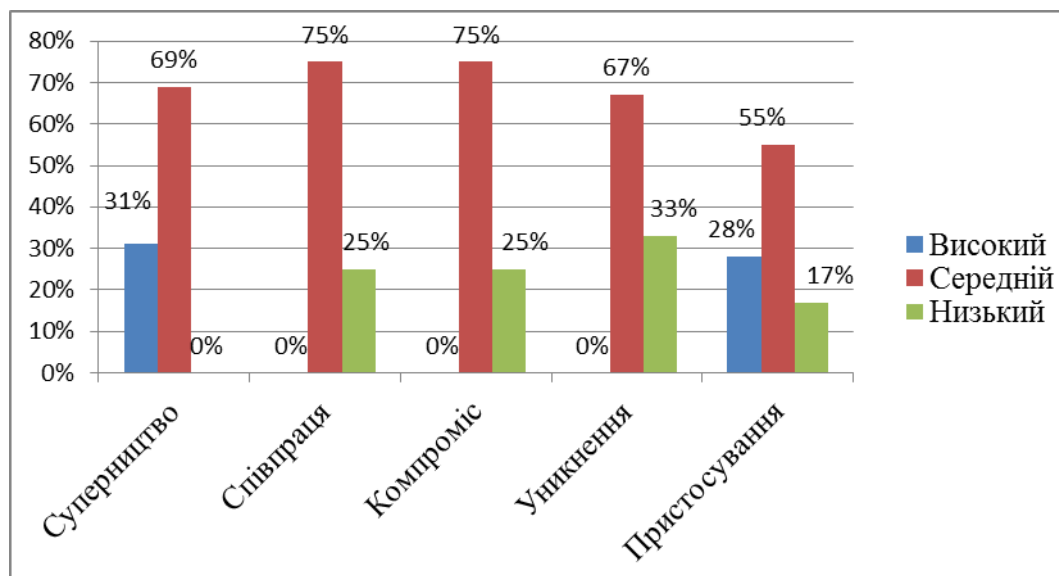

Рис. 3.14 Показники залежності стилів поведінки в конфлікті від рівня особистісної тривожності (%)

Порівняльний аналіз результатів дослідження стилів поведінки підлітків в конфліктних ситуаціях та особистісної тривожності показав, що підлітки, які обирають для вирішення конфліктних ситуацій стиль суперництва в більшості мають середній рівень особистісної тривожності (69%), у 31% підлітків – високий рівень (див. рис.3.14).

Серед підлітків, які обирають суперництво, з середнім рівнем особистісної тривожності 58% хлопців і 80% дівчат. Високий рівень у 33% хлопців і у 20% дівчат (див. рис.3.15).

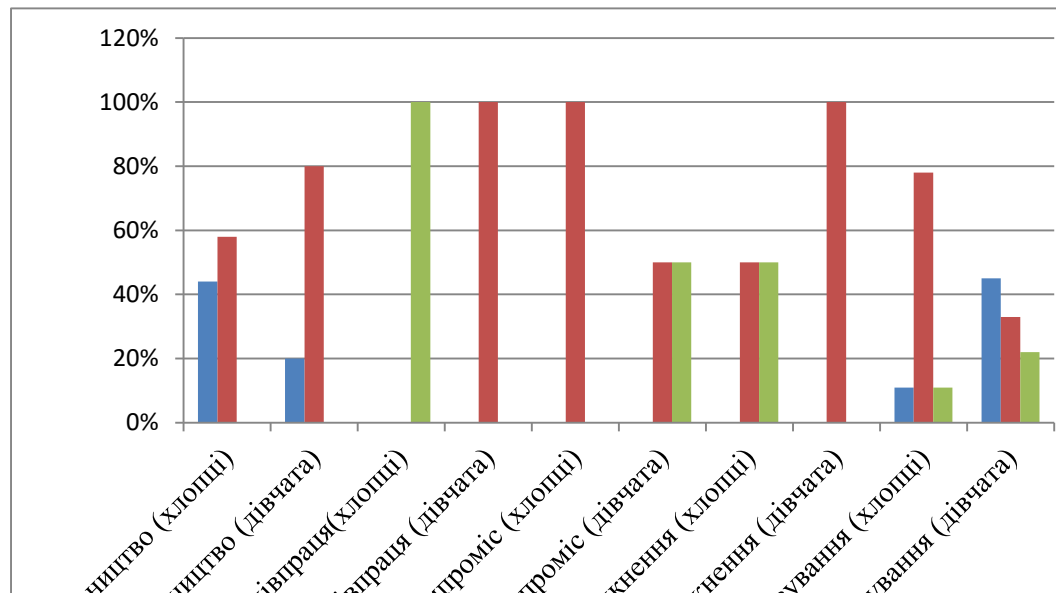

Рис.3.15 Показники залежності стилів поведінки в конфлікті хлопців і дівчат від рівня особистісної тривожності (%)

Підлітки, які обирають для вирішення конфліктних ситуацій стиль співпраці, мають в більшості середній рівень особистісної тривожності - 75% підлітків; з них хлопців немає, дівчат – 100%. У 25% підлітків - низький рівень особистісної тривожності; з них хлопців – 100%, дівчат немає. Високого рівню серед підлітків, які обирають стиль співпраці немає.

75% підлітків, які обирають стиль компромісу, мають середній рівень особистісної тривожності. Серед них 100% хлопців, 50% дівчат. 25% підлітків, які готові до компромісу в конфліктних ситуаціях, мають низький рівень особистісної тривожності: 50% дівчат, хлопців немає.

Серед тих підлітків, які уникають конфліктів, 67% мають середній рівень особистісної тривожності, 33% - низький рівень. Серед них – середній рівень у 50% хлопців і 100% дівчат; низький рівень у 50% хлопців, у дівчат низького рівню немає. Високого рівню особистісної тривожності серед підлітків, які обирають стиль уникнення, немає.

55% підлітків, які обирають для вирішення в конфліктних ситуаціях стиль пристосування, мають середній рівень особистісної тривожності, з них 78% хлопців і 33% дівчат. Високий рівень особистісної тривожності мають 28% підлітків, а саме 11% хлопців та 45% дівчат. Низький рівень особистісної тривожності мають 17% підлітків, які обирають стиль пристосування. Серед них 11% хлопців та 22% дівчат.

Порівняльний аналіз результатів дослідження стилів поведінки підлітків в конфліктних ситуаціях та ситуативної тривожності показав, що серед підлітків, які обирають для вирішення конфліктних ситуацій стиль суперництва 80% мають середній рівень ситуативної тривожності, 20% підлітків мають високий рівень (див. рис.3.16).

Серед підлітків, які обирають суперництво, з середнім рівнем ситуативної тривожності 70% хлопців і 100% дівчат. З високим рівнем 30% хлопців, дівчат немає. Низького рівня серед підлітків, які обирають суперництво, немає. (див. рис.3.17).

Серед підлітків, які обирають для вирішення конфліктних ситуацій стиль співпраці, 50% мають середній рівень ситуативної тривожності (67% дівчат, хлопців немає) і 50% - низький (хлопців 100%, дівчат – 33%). Підлітки з високим рівнем ситуативної тривожності не обирають співпрацю для вирішення конфліктів.

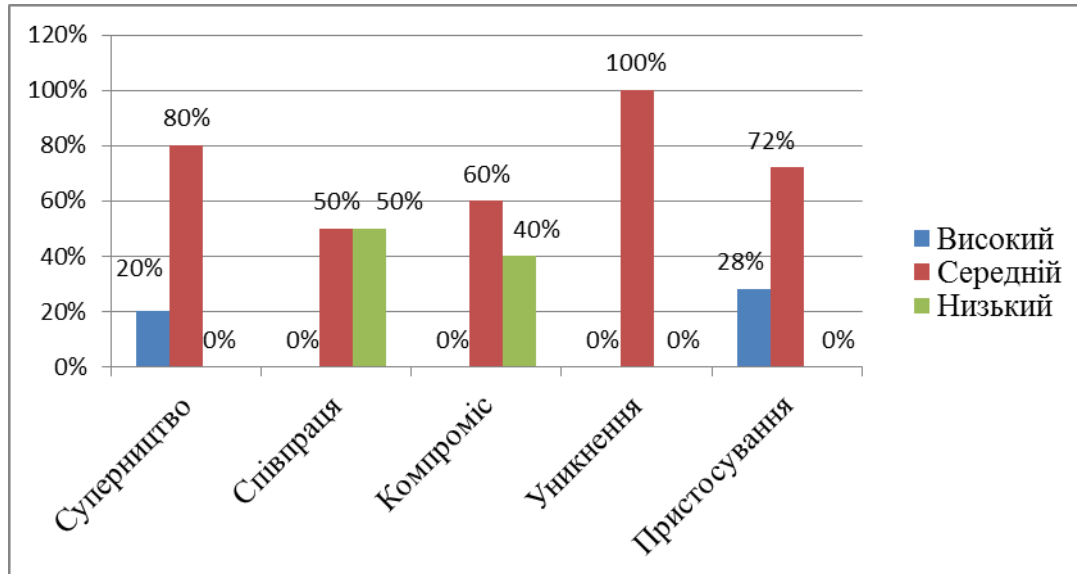

Рис. 3.16 Показники залежності стилів поведінки в конфлікті від рівня ситуативної тривожності (%)

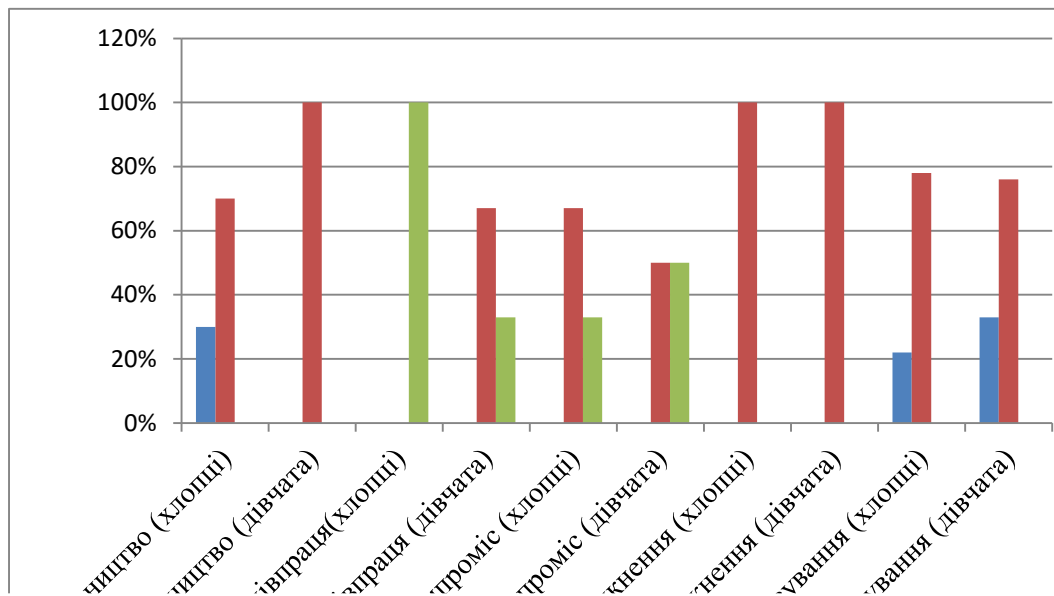

Рис.3.17 Показники залежності стилів поведінки в конфлікті хлопців і дівчат від рівня ситуативної тривожності (%)

60% підлітків, які обирають стиль компромісу, мають середній рівень ситуативної тривожності. Серед них 67% хлопців, 50% дівчат. 40% підлітків, які готові до компромісу в конфліктних ситуаціях, мають низький рівень особистісної тривожності: 33% хлопців і 50% дівчат.

Порівняльний аналіз результатів дослідження стилів поведінки підлітків в конфліктних ситуаціях та шкільної тривожності показав, що серед підлітків, які обирають для вирішення конфліктних ситуацій стиль суперництва 27% мають високий рівень шкільної тривожності (хлопців - 36%, дівчат немає), 27% підлітків - підвищений рівень (хлопців - 36%, дівчат немає), 46% - нормальний рівень (хлопців - 28%, дівчат – 100%) (див. рис.3.18, 3.19).

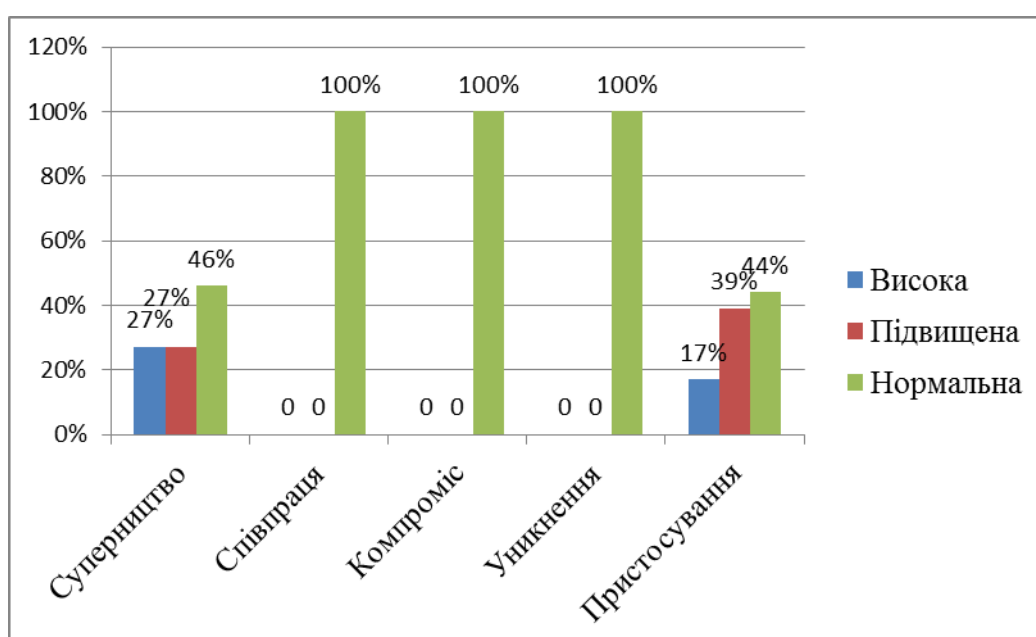

Рис. 3.18 Показники залежності стилів поведінки в конфлікті від рівня шкільної тривожності (%)

100% підлітків, як хлопців, так і дівчат, які мають нормальний рівень шкільної тривожності, обирають в конфліктних ситуаціях стилі співпраці, компромісу та уникнення.

Серед підлітків, які обирають стиль пристосування в конфлікті, 17% мають високий рівень шкільної тривожності. Підвищений рівень шкільної тривожності мають 39% підлітків. Нормальний рівень шкільної тривожності у 44%.

Серед підлітків, які обирають стиль пристосування в конфлікті, 4% хлопців і 34% дівчат мають високий рівень шкільної тривожності. Підвищений рівень шкільної тривожності мають 56% хлопців і 33% дівчат. Нормальний рівень шкільної тривожності у 40% хлопців і 44% дівчат.

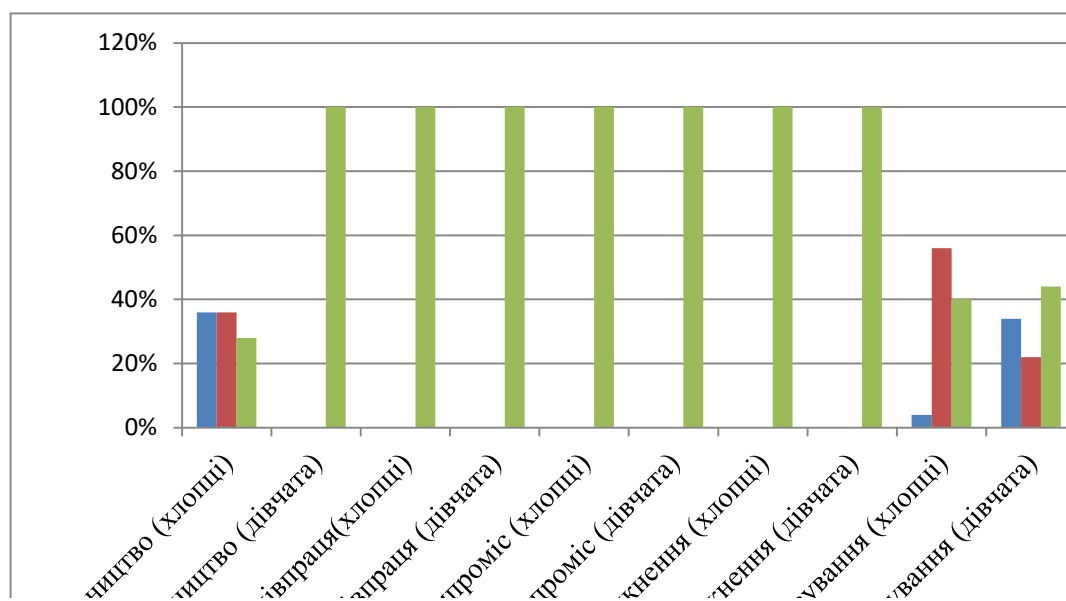

Рис.3.19 Показники залежності стилів поведінки в конфлікті хлопців і дівчат від рівня шкільної тривожності (%)

Результати дослідження дозволили провести аналіз рівнів тривожності та агресивності хлопців і дівчат з різними стилями поведінки в конфліктних ситуаціях.

Взаємозв'язок стилів поведінки в конфліктних ситуаціях з тривожністю та агресивністю підлітків

На даному етапі дослідження ми ставили завдання – виявити взаємозв'язок між стилями поведінки в конфліктних ситуаціях з тривожністю та агресивністю підлітків.

Для статистичного аналізу взаємозв'язків між показниками обираємих стилів поведінки в конфліктних ситуаціях та рівнем агресивності, ворожості, особистісної, ситуативної та шкільної

тривожності ми провели лінійний кореляційний аналіз за К. Пірсоном з використанням Електронних таблиць Excel– 2013 (див. табл. 3.1).

Таблиця 3.5

Показники взаємозв'язку між стилями поведінки в конфліктних ситуаціях та агресивністю, ворожістю і тривожністю підлітків

	Суперництво	Співпраця	Компроміс	Уникнення	Пристосування
Особистісна тривожність	0,4955	- 0,1316	-0,1059	—	—
Ситуативна тривожність	0,4024	- 0,1162	-0,1377	-0,1219	—
Шкільна тривожність	0,4943	-0,2658	-0,2746	—	0,3974
Агресивність	0,5235	- 0,4169	- 0,3159	- 0,2493	- 0,2038
Ворожість	0,5034	-0,0214	-0,3646	—	0,1852

різниця значима при $p \leq 0,05$

Між рівнями особистісної тривожності та стилем суперництво виявлено прямий кореляційний взаємозв'язок ($r = 0,4955$ при $p \leq 0,05$), тобто чим вищий рівень особистісної тривожності у підлітків, тим частіше вони обирають суперництво як стиль взаємодії в конфлікті.

Особистісна тривожність підлітків характеризується взаємозв'язком зі стилями співпраці і компромісу: виявлено зворотній взаємозв'язок (співпраця $r = - 0,1316$, компроміс $r = - 0,1059$, при $p \leq 0,05$), тобто чим вищий рівень особистісної тривожності у підлітків,

тим менше вони звертаються для вирішення конфліктних ситуацій до стилів співпраці та компромісу.

Між рівнями особистісної тривожності та такими стилями поведінки в конфлікті як уникнення і пристосування виявлено статистично не значущий кореляційний взаємозв'язок. Підітки, які обирають названі стилі поведінки в конфліктних ситуаціях можуть мати як високий, так і нормальний рівень особистісної тривожності.

Між рівнями ситуативної тривожності підлітків та стилем суперництва виявлено прямий кореляційний взаємозв'язок (суперництво $r = 0,4024$, при $p \leq 0,05$), тобто стиль суперництва підлітки застосовують в ситуаціях, які викликають у них високий рівень ситуативної тривоги.

Між рівнями ситуативної тривожності та стилями співпраці, компромісу та уникнення виявлено зворотній взаємозв'язок (співпраця $r = -0,1162$, компроміс $r = -0,1377$, уникнення $r = -0,1219$ при $p \leq 0,05$), тобто підлітки з високим рівнем ситуативної тривожності не обирають стилі співпраці, компромісу та уникнення для вирішення конфліктних ситуацій.

Між рівнями ситуативної тривожності підлітків та стилем пристосування не виявлена залежність, тобто стиль пристосування підлітки можуть застосовувати, якщо якісь ситуації викликають у них підвищену тривожність, або в ситуаціях, коли вони не тривожаться та почуваються спокійно.

Між рівнями загальної шкільної тривожності та стилем суперництва виявлено прямий кореляційний взаємозв'язок ($r = 0,4943$ при $p \leq 0,05$), тобто чим вищий рівень загальної шкільної тривожності у підлітків, тим частіше вони обирають суперництво як стиль взаємодії в конфлікті.

Між рівнями загальної шкільної тривожності у підлітків та стилем пристосування виявлено прямий кореляційний взаємозв'язок ($r = 0,3974$ при $p \leq 0,05$), тобто підлітки, які готові пристосовуватися в конфліктній взаємодії, мають високий рівень тривожності в деяких ситуаціях шкільного життя.

Між рівнями загальної шкільної тривожності та стилями співпраці і компромісу виявлено зворотній взаємозв'язок (співпраця $r = -0,2658$, компроміс $r = -0,2746$, при $p \leq 0,05$). Підлітки з високим рівнем тривожності в школі не обирають стилі співпраці та компромісу для вирішення конфліктних ситуацій.

Між рівнями загальної шкільної тривожності та стилем уникнення виявлено статистично не значущий кореляційний взаємозв'язок, тобто не виявлена залежність рівнів загальної шкільної тривожності від стилю уникнення. Уникати конфліктних ситуацій підлітки можуть при різних рівнях шкільної тривожності.

Між рівнями агресивності та таким стилем поведінки в конфлікті як суперництво виявлено прямий кореляційний взаємозв'язок ($r = 0,5235$ при $p \leq 0,05$), тобто підлітки з високим рівнем агресивності частіше обирають суперництво як стиль поведінки в конфлікті.

Між рівнями агресивності у підлітків та іншими стилями поведінки в конфлікті, виявлено зворотній взаємозв'язок (співпраця $r = -0,4139$, компроміс $r = -0,3159$, уникнення $r = -0,2493$, пристосування $r = -0,2038$ при $p \leq 0,05$), тобто чим вищий рівень агресивності, тим менше підлітки обирають названі стилі поведінки для вирішення конфліктних ситуацій.

Між рівнями ворожості та стилем суперництво виявлено прямий кореляційний взаємозв'язок ($r = 0,5044$ при $p \leq 0,05$), тобто чим вищий рівень ворожості, тим частіше підлітки обирають суперництво для вирішення конфліктних ситуацій.

Між рівнями ворожості та такими стилями поведінки, як співпраця та компроміс виявлено зворотній взаємозв'язок (співпраця $r = -0,1214$, компроміс $r = -0,3646$, при $p \leq 0,05$), тобто підлітки з високим рівнем ворожості, рідко обирають стилі співпраці і компромісу для вирішення конфліктних ситуацій.

Між рівнями ворожості та стилем пристосування виявлено статистично значущий кореляційний взаємозв'язок (пристосування $r = 0,1252$, при $p \leq 0,05$), хоча і не вагомий. Підлітки, які обирають в конфліктних ситуаціях стиль пристосування можуть мати високий рівень ворожості.

Між рівнями ворожості та стилем уникнення виявлено статистично не значущий кореляційний взаємозв'язок, тобто не виявлена залежність рівнів ворожості від обираемого підлітками стилю уникнення. Підлітки, які намагаються уникати конфліктних ситуацій можуть мати різний рівень ворожості.

Таким чином, всі виявлені взаємозв'язки доводять наші припущення про залежність обираємих підлітками стилів поведінки в конфліктних ситуаціях від рівнів агресивності, ворожості, тривожності: особистісної, ситуативної та шкільної.

2.3. Рекомендації та психокорекційна програма на зниження рівня конфліктності і агресивності у підлітків

За результатами нашого дослідження надано рекомендації та запропоновано корекційну роботу у формі тренінгових занять з підлітками з психокорекційною програмою, яку може проводити як класний керівник, так і шкільний психолог.

Психокорекційна програма реалізується в груповій формі. Чисельність групи не повинна перевищувати 15 чоловік, вік учасників

групи – молодші підлітки (11-12 років). При створенні групи необхідно враховувати особисті відмінності дітей та їх взаємні симпатії. Програма складається з 10-ти занять, які проводяться в групі раз на тиждень по 45 хвилин протягом навчального року.

Слід зазначити, що лише систематична цілеспрямована робота зі зниження конфліктності у дітей підліткового віку із використанням різноманітних методів і форм роботи може навчити їх вмінню ефективно спілкуватися, обирати правильні стратегії поведінки у конфліктних ситуаціях.

Основний зміст групових занять складають психотехнічні ігри та вправи, спрямовані на розвиток комунікативних навичок, соціальної компетенції, рефлексії та позитивних способів дії в різних конфліктних ситуаціях. Необхідним елементом всіх занять є психотехніки, спрямовані на підтримання сприятливого внутрішньогрупового клімату, згуртування і організаційного розвитку підліткової групи. В ході занять встановлюються доброзичливі відносини між учасниками групи, що підтверджує підсумкова діагностика. На зміну агресивних форм поведінки приходить співпраця і взаємодопомога, спостерігається перевага конструктивних способів вирішення різних конфліктних ситуацій деструктивним. Підлітки вчаться навичкам ефективного спілкування і позитивного сприйняття інших людей.

Тому метою психокорекційної програми є розвиток комунікативних навичок, соціальної компетентності та позитивних стилів поведінки в конфліктних ситуаціях, зниження агресивності підлітків.

Для реалізації поставленої мети були сформульовані наступні завдання психокорекційної програми:

- допомогти підліткам краще пізнати самих себе;
- допомогти підліткам краще пізнати один одного;
- сприяти розвитку вмінь працювати в групі;

- розвивати комунікативні вміння;
- засвоювати навички безконфліктного спілкування;
- вміти обирати позитивні стилі поведінки в конфліктних ситуаціях;
- сприяти зниженню вербальної та фізичної агресивності;
- навчити безпечним способам вираження агресії.

Очікувані результати: розвиток у підлітків конструктивних способів вирішення конфліктних ситуацій, розвиток навичок ефективного спілкування, співробітництва, взаємодопомоги і групової згуртованості, зниження агресивності.

Критерії оцінки досягнення запланованих результатів:

Спочатку проводиться первинна діагностика за методиками К. Томаса, Н.В Гришиної «Визначення способів регулювання конфліктів», А. Басса – А. Даркі «Особистісний опитувальник агресивності». За результатами діагностики створюється група підлітків, які мають високі або підвищені результати по конфліктності та агресивності. Цим учням пропонується взяти участь у заняттях, які входять до психокорекційної програми, а в кінці проводиться вторинна діагностика, яка, як повинна показати зниження агресивності і розвиток позитивного, толерантного спілкування; об'єднання в групи і підтримка один одного, налагодження дружніх зв'язків і більш спокійну взаємодію з оточуючими (однолітками та дорослими).

Умови реалізації психокорекційної програми.

Починаючи роботу над програмою, важливо добре усвідомити мету, етапи і методи її досягнення. Вправи кожного заняття можна змінювати і доповнювати. Перехід до кожного нового заняття доцільний тоді, коли досягнута мета попереднього. Перед тим, як почати курс програми, підлітків потрібно вмотивувати: «Вміння безконфліктно спілкуватися, контролювати свою агресію, зробить вас сильними, гармонійними людьми,

допоможе знайти нових друзів, навчитися досягати своєї мети. На тих, хто навчиться цьому, чекають призи».

Звісно, робота одного лише психолога з дітьми буде малоефективною, тому психолог тісно співпрацює з педагогами та батьками. Тільки спільними зусиллями можна досягти позитивних результатів.

Поведінка психолога та педагогів по відношенню до дітей повинна бути бездоганною: вони є реальним взірцем реакцій людини на неприємні ситуації у житті. Тому сприйняття дорослими будь-якої проблеми спокійно, стримано, а рішення її варіативно, з гумором, де це доречно, — найкращий метод формування безконфліктного стилю поведінки у підлітків. Якщо ж психолог працює в одному напрямку, а в реальному житті діти чують лайки, негативізм, відчують на собі виховні методи, які тримаються на диктаті, на почуттях страху, провини — результату не буде. Тому психологу належить ретельно продумувати і у системі здійснювати психологічну просвітницько-профілактичну роботу з батьками, педагогами. Ефективними формами такої роботи є тренінги. Залучення батьків та педагогів до реалізації цілей програми дасть позитивний результат.

Педагоги повинні стати першими помічниками психолога у реалізації програми. Доцільно ознайомити їх з нею до початку занять, переконати у важливості справи, яка починається, зацікавити можливими результатами. В процесі реалізації обговорювати з педагогами поведінку, вчинки дітей, поетапно досягнуті результати.

Треба постійно привчати підлітків звертати увагу на стан того, хто поруч. Частіше використовувати такий прийом як похвала, заохочення, стимулювати позитивні вчинки, прояви емпатії. Реалізовувати програму, чітко дотримуючись структури занять. Ритуали привітання і прощання мають бути традиційними. Важливо, щоб підлітки сприймали їх позитивно і повторювали з радістю.

В рефлексивній частині необхідно звертати увагу підлітків не тільки на емоційну оцінку, а й на змістовну: Чому новому ви навчилися? Для чого це необхідно? Як це вам допоможе? Щоб заохочувати підлітків до позитивних зрушень у поведінці, треба постійно цікавитися, кому вдалося впродовж навчального часу, або впродовж дня, або вдома налагодити стосунки з товаришем, батьками, попередити сварку. Подібні випадки аналізувати, учня похвалити. Можна запропонувати педагогам вести зошит добрих вчинків, де відмічати самі найменші спроби учня покращити свої стосунки з іншими, прояви емоційної саморегуляції.

Необхідною умовою успішної реалізації завдань програми має бути позитивний психологічний мікроклімат у групі. Педагоги повинні виключити із свого спілкування з підлітками зневажливі оцінки по відношенню до них і завжди пам'ятати, що немає поганих дітей — бувають іноді неадекватними їх вчинки. Завдання психолога — переорієнтувати педагогів на сприйняття у першу чергу позитивних рис дитини, розуміння її стану та вчинків. У будь-яких конфліктних ситуаціях надавати учневі можливість пережити почуття ображеної сторони і допомогти знайти конструктивний вихід із складної ситуації. В цю роботу обов'язково треба залучати і батьків.

Результативність та ефективність роботи за психокорекційною програмою має вплинути на стосунки підлітків, зменшити конфліктність у групі, навчити навичкам ефективної взаємодії, покращити загальний психологічний клімат групи.

Висновки до другого розділу

У другому розділі визначено особливості стилів поведінки в конфліктних ситуаціях, рівнів тривожності та агресивності у хлопців і дівчат підліткового віку, проведено аналіз рівнів тривожності та

агресивності хлопців і дівчат з різними стилями поведінки в конфліктних ситуаціях, виявлено взаємозв'язок стилів поведінки в конфліктних ситуаціях з тривожністю та агресивністю підлітків та розроблено рекомендації та психокорекційну програму щодо зниження рівня конфліктності і агресивності у підлітків.

Визначено:

1. В досліджуваній групі підлітків найбільш представлені два протилежних стилі поведінки в конфліктних ситуаціях: пристосування (40%) і суперництво (35%). Відповідно менш поширені стилі співпраці (9%), компромісу (9%) та уникнення (7%). Аналіз стилів поведінки в конфлікті у хлопців та дівчат показав, що у хлопців переважає стиль суперництво (44%), потім – пристосування (36%), компроміс (8%), уникнення (8%), співпраця (4%). А у дівчат на першому місці пристосування (45%), потім – суперництво (24%), співпраця (15%), компроміс (10%), уникнення (6%). Порівняльний аналіз показників стилю суперництво у хлопців та дівчат показав статистично значущу відмінність ($t = 0,2416$ при $p \geq 0,05$). Порівняльний аналіз показників стилю пристосування у хлопців та дівчат показав статистично значущу відмінність ($t = 0,1674$ при $p \geq 0,05$).

2. В групі переважає помірний рівень особистісної тривожності (49%). Високий рівень особистісної тривожності мають 31% підлітків, з них 24% хлопців і 35% дівчат. Порівняльний аналіз показників особистісної тривожності у хлопців та дівчат показав статистично значущу відмінність ($t = 0,4058$ при $p \geq 0,05$).

3. Переважає помірний рівень ситуативної тривожності (73%). Високий рівень ситуативної тривожності мають 18% досліджуваних, з них 20% хлопців і 15% дівчат. Порівняльний аналіз показників ситуативної

тривожності у хлопців та дівчат показав статистично значущу відмінність ($t = 0,2098$ при $p \geq 0,05$).

4. Загальний рівень шкільної тривожності підвищений у 40% підлітків, ще у 4% – високий. Тобто загальний стан підлітків, пов'язаний з різними формами шкільного життя у 44% вище норми. При цьому, високий рівень шкільної тривожності мають 4% хлопців і 5% дівчат; підвищений – 44% хлопців і 35% дівчат. Порівняльний аналіз показників особистісної тривожності у хлопців та дівчат показав статистично значущу відмінність ($t = 0,1595$ при $p \geq 0,05$).

5. Найбільше визиває тривогу у підлітків даної групи ситуація перевірки знань: високий рівень мають 27% досліджуваних, з них 32% хлопців і 20% дівчат; підвищений рівень: 40% досліджуваних, з них 32% хлопці і 50% дівчат. Порівняльний аналіз показників особистісної тривожності у хлопців та дівчат показав статистично значущу відмінність ($t = 0,3203$ при $p \geq 0,05$).

Ще одним тривожним фактором шкільного життя для підлітків є взаємовідносини з вчителями. Високий рівень страху до вчителів мають 9% підлітків, з них 8% хлопців і 10% дівчат; підвищений рівень у 53% підлітків, з них 52% хлопців і 55% дівчат. Порівняльний аналіз показників особистісної тривожності у хлопців та дівчат показав статистично значущу відмінність ($t = 0,4392$ при $p \geq 0,05$).

6. Загальний індекс ворожості в групі досить високий. Високий рівень ворожості мають 60% досліджуваних. З них 68% хлопців і 50% дівчат. У 40% підлітків – середній рівень ворожості. Серед них 32% хлопців і 50% дівчат. Низького рівню ворожості немає зовсім. Тобто, в даній виборці, переважають підлітки: як хлопці, так і дівчата, які вороже, непривітно ставляться до інших. Порівняльний аналіз показників рівнів ворожості у

хлопців і дівчат показав, що у хлопців рівень ворожості вищий ніж у дівчат і ця відмінність є статистично значущою ($t = 0,3823$ при $p \geq 0,05$).

7. Загальний індекс агресивності в групі значно нижчий в порівнянні з індексом ворожості. Лише 31% досліджуваних в критичній ситуації ведуть себе агресивно. Серед них 40% хлопців і 20% дівчат. Більшість підлітків в групі, а саме 51%, мають середній рівень агресивності. Серед них 52% хлопців і 50% дівчат. 18% досліджуваних у групі мають низький рівень агресивності. Серед них 8% хлопців і 30% дівчат. У хлопців рівень агресивності вищий, ніж у дівчат, і ця різниця є статистично значущою ($t = 0,4052$ при $p \geq 0,05$).

8. Переважає високий рівень фізичної агресії (47%). У хлопців він значно вищий ніж у дівчат. 72% хлопців мають високий рівень фізичної агресії, у дівчат рівень фізичної агресії значно нижчий. Тільки 20% дівчат мають високий рівень фізичної агресії. Середній рівень фізичної агресії у 35% досліджуваних, з них 24% хлопців та 45% дівчат. Низький рівень фізичної агресії у групі у 18% підлітків. З них лише 4% хлопців і 35% дівчат. Порівняльний аналіз показників фізичної агресії у хлопців і дівчат показав статистично значущу відмінність ($t = 0,6715$ при $p \geq 0,05$).

9. Кореляційний аналіз отриманих результатів дозволив виявити прямі взаємозв'язки між стилем суперництва та рівнями особистісної тривожності ($r = 0,4955$ при $p \leq 0,05$); стилем суперництва та рівнями загальної шкільної тривожності ($r = 0,4943$ при $p \leq 0,05$); між стилем пристосування та рівнями загальної шкільної тривожності ($r = 0,3974$ при $p \leq 0,05$); між стилем суперництва та рівнями агресивності ($r = 0,5235$ при $p \leq 0,05$); між стилем суперництва та рівнями ворожості ($r = 0,4836$ при $p \leq 0,05$).

Кореляційний аналіз отриманих результатів дозволив виявити зворотні зв'язки між стилями співпраці і компромісу та рівнями особистісної тривожності (співпраця $r = - 0,1316$, компроміс $r = - 0,0059$,

при $p \leq 0,05$); між стилями співпраці і компромісу та рівнями ситуативної тривожності (співпраця $r = -0,1162$, компроміс $r = -0,1377$, при $p \leq 0,05$); між стилями співпраці і компромісу та рівнями загальної шкільної тривожності (співпраця $r = -0,2658$, компроміс $r = -0,2746$, при $p \leq 0,05$); між стилями співпраці, компромісу, уникнення, пристосування та рівнями агресивності (співпраця $r = -0,4139$, компроміс $r = -0,3159$, уникнення $r = -0,2493$, пристосування $r = -0,2038$ при $p \leq 0,05$); між стилями співпраці і компромісу та рівнями ворожості (співпраця $r = -0,0214$, компроміс $r = -0,3646$, при $p \leq 0,05$).

10. За результатами нашого дослідження надано рекомендації та запропоновано корекційну роботу у формі тренінгових занять з підлітками з психокорекційною програмою, яку може проводити практичний психолог у школі.

ВИСНОВКИ

Проведене теоретичне та емпіричне дослідження взаємозв'язку стилів поведінки в конфліктних ситуаціях з тривожністю та агресивністю підлітків дозволило зробити висновки:

1. В результаті проведеного дослідження встановлено, що підлітковий вік є найбільш схильним до конфліктної поведінки. Для цього етапу життя показові негативні прояви, протестуючий характер поведінки, підвищена конфліктність з оточуючими людьми, підвищена тривожність та агресивність. Це ускладнює процеси входження підлітків в суспільство та заважає їм усвідомлювати себе, свої стосунки з іншими.

2. Виявлені особливості стилів поведінки підлітків в конфліктних ситуаціях. Основними стилями, які обирають підлітки, є суперництво та пристосування. Визначено перевагу помірного рівню тривожності як особистісної так і ситуативної, високого та підвищеного рівню загальної шкільної тривожності підлітків, а також високого рівню ворожості та агресивності. Проведений аналіз рівнів тривожності та агресивності хлопців і дівчат підліткового віку з різними стилями поведінки в конфліктних ситуаціях. Виявлено, що існують гендерні відмінності у виборі підлітками стилів поведінки в конфлікті, рівнями ворожості та агресивності. Показники особистісної, ситуативної та шкільної тривожності у хлопців і дівчат статистично значуще не відрізняються.

3. Визначений взаємозв'язок між стилями поведінки в конфліктних ситуаціях та тривожністю і агресивністю підлітків. Кореляційний аналіз отриманих результатів дозволив виявити прямі взаємозв'язки між стилем суперництво та рівнями особистісної, ситуативної, загальної шкільної тривожності, ворожості та агресивності; між стилем пристосування та рівнями загальної шкільної тривожності та ворожості.

Кореляційний аналіз отриманих результатів дозволив виявити зворотні зв'язки між стилями співпраці і компромісу та рівнями особистісної, ситуативної тривожності, загальної шкільної тривожності, ворожістю та агресивністю; між стилями уникнення та рівнями ситуативної тривожності і агресивності.

Між стилем уникнення та рівнями особистісної тривожності, загальної шкільної тривожності та ворожістю; а також між стилем пристосування та особистісною та ситуативною тривожністю взаємозв'язків не виявлено.

4. За результатами дослідження надано психологічні рекомендації з оптимізації стратегій поведінки підлітків у конфліктних ситуаціях та психокорекційну програму щодо зниження рівня конфліктності і агресивності в підлітковому колективі.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Анопрієнко О. В. Стиль батьківської поведінки як детермінанта хронічного стресу у підлітків. III міжнародна науково-практична конференція «Генеза буття особистості». К: ДП «Інформаційно-аналітичне агенство». 2017. 254 с. С. 59-60. 2
2. Апішева А. Ш. Проблема конфліктних стосунків сучасних підлітків та юнаків з батьками. Вісник НТУУ «КПІ». Філософія. Психологія. Педагогіка. 2012. Вип. 2. С. 117–125.
3. Астремська І. В., Жайворонок Ю. Г. Теоретичні аспекти проблеми дослідження агресивної поведінки особистості. Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили комплексу «Києво-Могилянська академія». Сер.: Соціологія. 2013. Т. 225, Вип. 213. С. 111–115.
4. Бедлінський О. І. Проблема періодизації підліткового віку в сучасному суспільстві . Практична психологія та соціальна робота. 2011. № 2. С. 49 – 54. 5. Берлач А. І. Конфліктологія: навч. посіб. Київ : Університет «Україна», 2007. 204 с.
5. 6. Близнюкова О.М. Психологічний аналіз чинників кризи підліткового віку. Проблеми сучасної психології. Збірник наукових праць Кам'янець Подільського національного університету імені Івана Огієнка, інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. Випуск 8. Кам'янецьПодільський: «Аксіома», 2010. С.66-75.
6. Батраченко І. Г. Психологія антиципації / І. Г. Батраченко. – Д. : Вид-во ДНУ, 2009. – 264 с.
7. Вальчук Ю.В. Психологія агресивної поведінки сучасних підлітків: діагностично-корекційний аспект / Ю. В. Вальчук. – Тернопіль: ТНТУ, 2022. – 87 с.

8. Ващенко І. В. Конфлікт: посттравматичний стресс / І.В. Ващенко, О.І. Антонова. – К.: Наукова думка, 1998. – 56 с.
9. Гірник А. М. Конфлікти : структура, ескалація, залагодження. Київ : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2004. 172 с. 74
10. Дроздов О. Ю. Соціально-психологічні фактори динаміки агресивної поведінки молоді : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 / О. Ю. Дроздов. – Чернігів, 2003.
11. Ємельяненко Л.М., Петюх В.М., Торгова Л.В., Гриненко А.М. Конфліктологія : навчальний посібник / за заг. Ред. В.М. Петюха, Л.В. Торгової. Київ : КНЕУ, 2003. 315 с.
12. Ілійчук В. І. Саморегуляція підлітків у подоланні конфліктної поведінки / В. І. Ілійчук. – К.: ЛИБІДЬ, 1996. – 22 с.
13. Качанова Ю. В. Агресивність: аналіз теоретичних підходів. Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Сер.: Соціологія. 2011. Т. 156, Вип. 144. С. 29–32.
14. Качанова Ю. В. Агресивність та агресія як соціологічні категорії. Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Сер.: Соціологія. 2010. Т. 146, Вип. 133. С. 50–54.
15. Коберник Л.О. Ціннісні орієнтації як чинник виникнення та подолання конфліктних форм поведінки в юнацькому віці : автореф. дис. ... канд. психолог. наук 19.00.07. Київ, 2010. 20 с.
16. Коць М. Психологічні детермінанти конфліктної поведінки підлітків. Соціальна психологія. 2007, № 1. С. 162-169.
17. Кулініч І.О. Психологія управління : навчальний посібник. Київ : Знання, 2008. 292 с.
18. Куниця Т.Ю. Проблема конфліктів у шкільному колективі. URL: <https://bit.ly/3vPv8p7>

19. Мізерна О.О. Психологічні особливості прояву агресії у дітей підліткового віку: Автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.07. НПУ ім. М. П. Драгоманова. К., И-во «Знання», 2005. 20с.
20. Мойсеєва О. Є. Психологія агресивності підлітків: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня доктора психологічних наук: 19.00.07. Київ, 2011. 42 с.
21. Мудрик А.Б. Гендерна компетентність особистості: теорія, діагностика, розвиток : посібник. Луцьк, 2014. 200 с.
22. Нагаєв В.М. Конфліктологія: курс лекцій (модульний варіант) : Навчальний посібник. Київ : ЦУЛ, 2004. 198 с.
23. Нежута А.В. Теоретичний аналіз проблеми прояву конфліктної поведінки в підлітків / Нежута А.В., Джаббарова Л.В. // Дніпровський науковий часопис публічного управління, психології, права. – № 3, 2021. – С.54-58.
24. Самойлов А. М. Агресивність як форма девіантної поведінки підлітків. Проблеми сучасної педагогічної освіти. Педагогіка і психологія. 2013. Вип. 39(4). С. 177–183.
25. Тихонькова І.С. Вікові особливості старших підлітків у вихованні самоствердження засобами спортивно-ігрової діяльності. <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/708846/1/%D0%A2%D0%B8%D1%85%D0%BE%D0%BD%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B0>
26. Токарева Н. М. Сучасний підліток у системі психологопедагогічного супроводу. Кривий Ріг, 2014. 312 с.
27. Хом'як М.А. Особистісна три вожність і шляхи її подолання в підлітковому віці. — Тернопіль: ТНТУ, 2022. — 91 с.
28. Чайковська О.М. Психологічні особливості конфліктності особистості у підлітковому віці. Проблеми сучасної педагогічної освіти. Педагогіка і психологія. 2013. Вип. 38(1). С. 251–257.

29. Чамлій Д. Причини агресивної поведінки в підлітковому віці // Наука. Освіта. Молодь. Матеріали конференції, 2021. – 1. – С.261-263.
30. Шкарлатюк К. І. Агресія та здатність до прогнозування в підлітковому віці / Шкарлатюк К. І. // Психологічні перспективи. Випуск 17, 2011. – С. 273-279.
31. Cambridge Advanced Learner's Dictionary. Cambridge University Press. 2008. 1852 с. URL: <https://dictionary.cambridge.org/ru>.
32. Hall Stanley G., Ph.D., LL. D. Adolescence its psychology and its relations to physiology, anthropology, sociology sex, crime, religion and education. V.2. New York, 1904. 807 p.
33. Левин, К., Дэвид, К. и Джонс, Х. Э. (1953). Подросток в современном американском обществе. В JM Seidman. <https://psycnet.apa.org/record/2007>.
34. Tedeschi R. G. Posttraumatic Growth: conceptual foundations and empirical evidence / R. G. Tedeschi, L. G. Calhoun // Psychological Inquiry. – 2004. – Vol. 15 (1). – P. 1-18.